

PLISAT E KUQ

NOVELE

BIBLIOTEKA

E

884-32

Ø 37

GJIROKASTËR

SHITIT

Daut
Demaku

891.983-32

S

Ø 37 DAUT DEMAKU

PLISAT E KUQ

NOVELË

~~F4529.~~

SHTËPIA BOTUESE «NAIM FRASHËRI»

Tirazhi: 3000 kopje   Formati: 70x100/32   Stash: 2204-65

Shtypur në NISH Shtypshkronjave «Mihal Duri» - Tiranë, 1971

DY FJALË PËR LEXUESIN

Në novelën «Plisat e kuq» të shkrimtarit kosovar Daut Demaku temë qëndrore është përshkrimi i zakoneve të egra patriarkale në fshatrat kosovare. Autori zbulon me realizëm dhe dhëmbje plaqët shoqërore që shkaktojnë marrëdhënjet dhe lidhjet patriarkale midis njerëzve. Duke demaskuar lajmësit (mësitët) «që shkojnë e vijnë», që marrin nëpër këmbë dashurinë, ndjenjat dhe dëshirat e brezit të ri, autori tregon se sa forcë dëmtuese ka ende kjo botë e vjetëruar, e mbrapshtë.

Njerëzit në novelë bëjnë një jetë të amullt. Gruetja poshtrohet e s'ka pikë diniteti. E vetmja liri e saj janë ato vitet e shkollës tetëvjeçare. Po mbarrimi i shkollës është edhe fund i shpresës, i qëzimit, i mundësive për të dalë në jetë të madhe. Të tillë fat ka edhe heroina e novelës Xheja. Heroina mendon për të nesërmen. Po kjo e nesërme nuk agon: «se, nesër kushedi ku na përplas fati...», «para vetes shoh vetëm mjegullirë...» Këtë të nesërme e pengojnë shumë gjëra. Rrugën për më tutje heroinës ja zë edhe mblesi. Ky si një përfaqësues i botës patriarkale «e ndjek në çdo hap si hije» këtë vajzë që i rreh zemra «si e zogut të zënë në grusht».

Shkrimtari përshkruan fshatarin e ndershëm e punëtor (Rustemi) «që punën e do dhe e nderon aq sa dhe jetën», përshkruan dëshirën e brezit të ri, të vajzave kosovare për të dalë në jetë të madhe, po edhe zinxhirët e kanunit që këta njerëz i kanë ende mbi qafat e tyre.

Krahas tablove realiste dhe qëndrimit demaskues ndaj bestytnive, fesë, kanunit dhe bartësve e përhapësve të tyre, në novelë ka edhe pasazhe sentimentaliste, proliksitete dhe psikologjizma dhe ndonjë qëndrim pa rrugëdalje.

*«Vllaut mishin me ja gri — eshtnat
duhet me ja ru!»*

Populli

*«Zëri për liri është shprehja më e
përvujtë e shpirtit të mbyllur!»*

Autori

Ecnin të menduar, thujse dëshironin t'i rikujtonin të gjitha shitblerjet në tregun e sotëm.

Rusta mezi i ndërronte hapat e lodhur, pas togut që nuk shpejtonte aq. Ecte duke e lëkundur kokën, përtueshëm. Tërë ditën e lume nuk ishte lëshuar kund t'i pushonte ato eshtra të lodhura; në vijë të agimit ishte zgjuar që t'i kryente edhe ca punë të vogla rreth shtëpisë e, tevona, të nisej për treg. «Çka të bëjë?» thoshte me vete. Të gjitha punët kalojnë vetëm nëpër duart e tij, e ato të shkreta duar i kanë molisur motet, që ikën si të plagosura duke lënë pas vetëm ndonjë vrragë, të vogël a të madhe, në ballë a kudo.

Ecte, ashtu, lodhshëm. Herë-herë çonte kokën e shikimet i shkepeshin në retë e dendura. Shikonte retë, që, në valë ere, udhëtonin si të dërmuara prej lodhjes nëpër kupën e gjerë. Ishin re të dendura, të murrme; re të rënda, që kur bien mbi majën e thatë të Kosmaçit, shiu nuk vonon t'i ulë poret e tokës së etshme. «Qe, qe! Udhëtojnë kah Guri i Madh — mendonte ai. — Aty ndalen dhe pështjellin atë gur të thatë me fjollat e tyre të errëta. Tani, qe, lëshohen mbi brigjet tjera të bjeshkës, e pikat e mëdha të shiut nuk vonojnë t'i reshin tokës. Nis rrebeshi i tyre dhe zhurma e shiut të madh...» shtonte me vete thujse përkujtonte shirat e ditëve të tjera, se retë ende nuk e kishin mbështjellë majën e lartë, atë Gurin e Madh.

Sytë nuk mund t'i ndante prej atyre reve, prej errësirës që ishte formuar në qiell. Shikonte gjatë dhe pëshpëriste: «Ah, të kish me ja lëshue! Por... toka jonë!...» Thoshte me vete se toka e tyne ishte me naze, se shiu i atyre reve të rënda, me vërshimën e parë, do ta lajë dheun e tyre. Po, në zemër ndjente një dëshirë të kahershme: ta dëgjojë tiktakun e prajshëm të strehëve, ashtu butë, prajshëm; shi me pikla të imta gjithë natën. Vetëm atëhere arat e shpatinës ngopen, shuajnë etjen që shkruar gjithshka mbi tokë. Dhe vetëm atëherë në zemër do ta ndjente një qetësi të prajshme.

I dronte shiut të rreptë si atij të para tre vjetëve që me turbullirën e parë mbarti dhenë e shkri-ftë të arave e la pas vetëm thepat e gurëve, rrasat e thata. Asaj vorbullës së hovshme që errësoi thepajën dhe ja krisi rrufe e breshër. Përrockat përvollën ranishtat përbri e mbytën të lashtat në turbullirë. Ndërruan shtratin dhe u vërsulën të tërbuara sa për të përpirë edhe dy përdhekat e ndërtuara vonë, aty ku putheshin valët e përrojeve. Prapa lanë një kuqinë të re, ranë e dhé të gërryer.

Kthente sytë nga shokët që largoheshin. Nuk dëshironte ta shikojë qiellin, të mendojë për shinë dhe vërshimin e tij.

— Shiu nuk asht larg! — tha Rexha, e vetë ai u mundua ta shpejtonte hapin.

Rusta nuk e dëgjoi mirë, por edhe sikur ta kishte fare afër, as që do ta dëgjonte. Shpeshherë ja kujtojnë shinë ato rreze të diellit, që janë lëshuar në perëndim; rrezet shkojnë e mbyllen në errësirën e dendur të reve. Tani, e tërë rruga, që vlon prej kalimtarëve të cilët kthehen prej tregut, merr

ngjyrën e murrme, ngjyrën e mbyllët të ditës së përthekuar me re të dendura.

Hapat i dukeshin të rëndë e duqet e mbushura plot se po ja varrosnin këmbët thellë në dhe. Megjithatë ecte, pasi nata nuk ishte fort larg...

— Ka dalë, ehu, çka po gutni? Shiu ynë na lag, punë e madhe! — u ndie Selimi pas një heshtjeje të shkurtër. Këtë e mundonte diçka e pathënë, e hershme. Ai dëshironte që rruga të jetë sa më e gjatë e të çilej ndonjë bisedë e lehtë, asosh që kanë më shumë thumba e mahi se fjalë që këpusin punë të mëdha. U mundua edhe vetë të thotë ndonjë sosh, me fjalë të imta e pa nam të madh, por sa këpuste fjalën, fytyrat e bashkudhëtarëve vreheshin e biseda merrte ngjyrë e kuptim serioz. Tani fillonte të urrejë veten dhe të gjitha ato fjalë që merrnin kahje të padëshiruar, që thonin atë që nuk duhej të thuhet.

Kur vërejti se të gjithë dëshironin të theknin hapin për t'i ikur rrebeshit të shiut që po afrohej, Selimi ja krisi troç:

— Valla, bre burra, pej që jemi nisë e kam pasë nër mend me çelë në llaf, veç po më doket... pazarit tjetër!

Pranë tyre kaloi një qerre e kuajve, vrap. Selimit i mbetën sytë në gratë, që kishin mbushur qerren e që ishin «lye e ngjye — lulebagjurre» si thonte ai. U hutua dhe shikoi gjatë, gjersa qerrja shkoi larg bashkë me zhurmën e saj të fortë.

— Haj, bre burrë, folë e mos u tremb. Burrat e shkrepin nër dymbdhetmi e syni vërr s'u ban!
— tha Rusta, që mezi priste t'ja niste të fliste diskut çkado, e t'i largonte mendimet e këqia për shinë dhe vërshimin e tij. Për lodhjen.

— Po, po! Veç kësaj kështu tue nga i thonë: folë e fjalët epja erës. Pleqtë kishin pasë thanë: «Zogu tue ikë pej sakoli, kurrë nuk munet me marue trifullog!» — bëri Selimi dhe uli kokën thujjse njimend foli diçka të madhe, të mençme.

— Folë, folë, e mos na qit kodër mbas bregu. Kishe me thanë shumë send, hajt ebu! Të ka ra nër mend njaj mesiti e don me ju ba rriqën. Hë, a ja qillova?! — ndërhyri Rusta thujjse vërtet e interesonin fjalët e Selimit. Ai dëshironte që më shumë të hapte shtigje për fjalë dhe të gënjente veten e lodhur, se mezi ngjitej shpatinës së rrëpinët. Tani, rrugët, në këto tnepaja, për këta kështu të ngarkuar me ato çakla që i sjellin prej tregut, pa biseda të mira bëhen shumë të rënda, të gjata. «Njiqind vjet der në kodër!» thonte Rusta më vete.

Të gjithë dëshironin të nisej biseda, qoftë edhe prej Selimit, të cilin e urrenin me shpirt. Rexhës, sa herë e dëgjonte atë duke folur, i dukej se tingujt e fjalëve të tij ja gërryenin trutë. E urrente sa s'ka. «Po, ani, se edhe prej të keqit mëson!» — thonte në heshtje më shumë për të bindur veten që ta dëgjonte se sa për të pritur që të mësonte njimend diçka prej tij. Ato fjalë, sado të mençme të ishin, Rexhës i dukeshin fjalë fëmijësh, fjalë «bixhosxhinjsh», që tërë natën e lume shkelin strehëve të huaja. Vetë Rexha, para moteve të vona të pleqërisë, nuk kishte lënë gjë pa bërë, e tani ata që shkojnë gjurmëve të tij i urren. Kështu, ndofta, lante borxh, sepse pleqtë para tij, kur e shihnin Rexhën në rrugë, sytë u dhembnin. Edhe ata, ndofta...

— Valla pikë ja ke qillue Rustë! — tha Selimi.
— Nashta nuk bana mirë që i kallzova këput, veç

unë të mirën e të keqen i tham troç si për veti,
si për tjetërkand!

Pak ju turbullua mendja në ngutinë që të
thonte krejt çka kishte ndër mend, por e mbante
dëshira se shpejt do t'i vinte radha dhe ngadalë e
mirë t'ja niste bisedës. Të thotë para të gjithëve
se këta e njohin Kadri Mehen, e në sy të Selimit,
nuk do të flasin keq. Tani më lehtë mund të kryhet
puna... «Nesër — mendoi ai — sa ta baj zoti sabah,
fital e në odë të Rustës. Nashta ishalla...» Ndjeu
një të dridhur në zemër, një vërshim kënaqësie të
lehtë nga filli i bisedave të këtilla.

— Hë, hajrli koftë, po ku don me ja mësy,
more Selim mesiti? Qebesa, qysh po më doket, do
me ta pa hajrin tand mahalla. Demek, mahalla me
emën të ri: «Mahalla e mesitit»... — tha Rexha e
buzën e vuri në gaz.

Të gjithë qeshën.

— Dihet, o Rexhë, ku ka çika, cokat msiti!

— Po besa, mixho, veç rueju, se janë ba kopili-
ca. T'i lanë kambët e arushës në dorë!

— Pse mue? Unë e marr msitninë e jo çikën!

— Po, veç miku tash, ta nxjerr për gushe!
Heshtën për një çast. Pas pak ndërhyri Sadriu,
që sa herë e ndiente Selimin duke folur, vetëm i
rrudhte vetullat dhe ofshante në vete:

— I ka dalë fjala, valla, edhe msitit. S'o me të
me nxjerrë çika kund.

— Besa s'e ki keq. Të shkon fytyra, bre! Janë
ba helaqe, he mosmakeq! — ndërhyri dikush nga
të mbramët e togut, që rendte zikzakes.

— Koha, o Sadri, koha, — shtoi dikush tjetër.

— Msit ma! — tha Rexha.

— Aiii, mixha Rexhë. Ata mësuesit janë ba ma zi se unë. I kanë nxjerrë njizet çika veç në katund tonë! — tha Selimi pak i prekur, jo pse e kishte rënduar kush me fjalë, por qe, biseda kurthyhej në një nyje të keqe e të pështjellët.

Prapë ra heshtja.

Piklat e imta e kishin ulur pluhurin e rrugës dhe i kishin dhënë një ngjyrë të murrme. Vargjet e thneglave truponin kalimtoeren. Tokës i vinte era shi, era e dheut të etshëm që shuante atë shkumb të kallur javë të tëra, pa pikë rigash.

Një erë tjetër binte lehtë kurorave të malit. Edhe asaj i vinte era shi. Era dhé i lagur. Ata ecnin. Zhdukeshin nëpër leqet e shumta të kalimtores, asaj rruge të hollë, malit përpjetë. E muzgu në atë errësirë të reve as që hetohej se po i mbulonte lujt e brigjet me plafin e zi, në heshtje.

* * *

Vonë mësova se gëzimet, dëshirat, dashuritë që rëndojnë shpirtin, shprehen vetëm me lot. Vetëm me dënësje e rënkime, që linden e fiken thellë diku në brendinë e poreve të qeta të shpirtit. Por, ah, gënjeshtër, gënjeshtër!.. (Po them «gënjeshtër» vetëm që ta mbuloj fjalën «Jetë». Sot gënjeshtër më duket jetë! E jeta gënjeshtër).

Më kot pohova se lotët shprehin vrushkujt e dhembjeve që bien në shpirt. Lotët, ah, lotët! Ata dinë vetëm të rrjedhin, të djegin e të përcëllojnë. Ata nuk kanë ngjyrë, as tingull, nuk dinë të rrëfejnë për kurrgjë. Pikërisht për asgjë!

Kështu them unë, apo dhembja që bie egër në

mua? Vërtet, unë jam fare e vogël para dhembjes sime. Por, qe! Qe, po rrëfej me gjuhën e rëndë të saj!...

1

Dielli ishte ngjitur lart në kupën e bardhë. Rrezet e zjarrta rrëzoheshin mbi tërë faqen e tokës, që kishte bleruar e lëshonte aromën e blerimit gjer në qiell, gjer te ajo çopë zjarri që zbardhonte edhe skutat më të errëta në tokë. Po. Ditë e bukur maji. Vetëm këtu çdo gjë ka marrë një ngjyrë të mbyllët. Ngjyrë që rëndon frymëmarrjen e tokës. Frymëmarrjen e ditës së rëndë.

Oborri i shkollës u mbush me shumë përqafime e përshëndetje lamtumirëse. Me shumë tinguj të rëndë dhembjeje e mallëngjimi. Secili në mënyrën e vet e shfrynte atë duf përmallimi, që nuk durohej në shpirt.

Të gjithë qanin. Të paktën lotët u rridhnin vijë, pa ndalë.

Nëpër mjegullirën e turbullt të lotëve shikoja shkollën. Ajo më dukej se, mbas ikjes sonë, po mbetej e zbrazët, e shkretë. E në të, nëpër qoshet, nëpër muret e saj, kudo nën atë pullaz, më dukej se ka mbetur peng përgjithmonë një pjesë e shpirtit, gjakut tonë.

Nuk isha mësuar kështu. Kjo qe dita e parë e rëndë në jetën time. Ndofta edhe ndarja e fundit, se, nesër, kushedi se kah na përplas fati... E brigjet e kanë fatin e keq.

Në fytyrat e shokëve dhe shoqeve, që kishin mbushur oborrin e vogël, dalloheshin vetëm dangat e lotëve, që si sumbulla të bardha rrëshqitnin nëpër

faqet e tyre të njoma. I shikoja si e hutuar të gjithë. Në shikimin e përlotur të secilit lexoja diçka të hidhët për mua; diçka të padëshiruar për të gjithë, diçka që quhet ndarje. Tani ktheja shikimin kah shkolla ime e heshtur, që sot, më tepër se kurrë, dukej e qetë, e bukur, e dashur. Më dukej si çerdhe jetimi, që kotet tërë ditën duke pritur atë vogëlush t'ja falë ngjyrën e gjallërimin, ngjyrën e jetës. Më dhimbsej e në shpirt vinte duke m'u rritur një mall i fortë i diçkafit të rëndë, të hidhët e të paemër. Diçka që rritej e, tevona, vërshonte tërë qenjen time të lodhur. Po lotët, vallë, kush t'i ndalë?! . . . Jo, jo! Edhe po të mundem, lotët nuk i ndali. Le të rrjedhin, le të shuajnë flakën e atij gulshimi të hidhët.

Në mua vetëm vaj e dëneseje.

— Xhevë, ec shkojmë! — më tha Feridja, që më ishte mbështetur në krah dhe qante aq sa unë.

Nuk munda t'i them asgjë. Isha tretur në mendime për shkollën, për veten. Mendoja për nxënësit, që akoma nuk kanë ardhur në klasën e tetë. Sa çudi! Njeriut, kur t'i tekën lotët, doemos i lindin edhe sa e sa kujtime që e shtoinë atë rrëke qier në shterien e tyre. Ja, këtu, më bëhet se e shoh veten, ashtu të vogël, të qëzuar: fëmië si qiuthë të tierët, që nuk lodhet për asgjë. «E parahatshme!», si më thonte mësuasi. Fëmië që dëshiron një copë bukë. të veshë pak, librat në dorë e fluturimthi në shkollë, në lojë. Kurrë pa shikuar qiellin, pa vrrarë mendjen për aqimin e ditës që vjen. Po, po! Dëshiroja të mendoja qiatë për vete, për Xhevën e vogël, që trette si flutur e qëzuar në togun e fëmijëve; për Xhevën që mbante në dorë thekët e shamisë dhe fshinte kokrrat e bardha të lotëve.

Mendoja për Xhevën e vogël e të madhe, për

secilën ditë të shkuar gjer më këtë çast. Por jo për Xhevën e nesërme. Pse, sa nisja t'i çelja udhë fillit të mendimeve për të nesërmen time, para syve më dilte një vajzë e mjerë që, ashtu e strukur në një kënd të shpatirës, mashtron orët e gjata të ditëve të mëdha. E shihja veten: aty, duke më çelur drita, aty, duke më gjetur terri! Me pak oja e cikrrime dore, duke micruar si macë e uritur, në heshtje, pa bëza. Tani shikimet më turbullohen, prej syve e mendjes, ikë ajo Xheva e gëzuar që prore ishte plot shënd e verë. Para vetes shoh vetëm mjegullirë, duke qarë e dënesur pa pra, duke i përçafuar shokët e shoqet, muret e çdo gjë që mbulon kujtimet e vokta të tetë pranverave të vogla, tetë lindjeve të bukura të diellit. Tetë. Po. Vetëm tetë buzëdashje dite i shijova në përftimin e tyre të shpejtë. Tetë gëzime të vogla, që sot, ah. sot, tetë dhembje të rënda në mua.

— Pasha nanën kanë me na ba gaz! — shtoi Feridja.

— Cka kam me ba, bre?! — i thashë.

E dija se me javë të tëra nuk do të ndalen e kënuten fjalët e thashethemet e fshatit për vajin tim. Të gjithë, i madh e i vogël, do ta dinë se jemi zhgrehur në vaj gjer në molisje ditën që u ndamë prej shkollë: do të mbiellin njëmijë fjalë e marrëzira për vajin tim dhe dëshirat e mia.

Kurrë nuk kam dëshiruar të dalë për mua ndonjë fjalë e pahiishme. Po kush mund ta qetësojë këtë zemër që rënkon në heshtje si e plagosur? Ku të kthillet e gjithë kjo turbullirë që m'i ka përthekuar shikimet e nuk më le të shoh asgjë pos lotve?

Shkolla e gjithshka që shtrihej para syve të mi, gjer në horizont, ku puthen tokë e qiell, më duken gjëra që nuk kanë formë të caktuar. Janë vetëm diçka për të cilat duhet derdhur lot...

— Hajde, Xhevë, hajde, pash kryet e nanës! Ec bi?! — tha Feridja edhe një herë.

— Ani, qe, po nisemi! — thashë dhe u përpoqa të mendoj për diç tjetër.

Por jo! Nuk munda ta ndaja mendjen për asgjë.

* * *

— Msitin duhet me nerue, mixha Rexhë! — tha Selimi i mbushur frymë, thujse dronte se mbetet pa e thënë, pa e shprazur krejt atë çka i thonte rradakja e nxehur. — Ai, bre vlla, po bahet sebeb me i lidhë nafakat e të rijve. Të rijtë nime e kanë kismetin e vet, po dikush duhet me u ba sebeb për me i bashkue. Pej që a kurdisë dynjaja msiti i ka lidhë miqasitë! — shtoi ai dhe rrëzoi shikimin për dhe, sikur të dronte t'i shikojë fytyrat e bashkëudhëtarëve të vet.

— Po, Selim, po! — pohoi Rexha.

— Po de, po! Por juve po ju duket i keq ai njeri qej ban këto punë. A din, mixha Rexhë, çfarë sevdaje asht me i bashkue dy të rij? Me jau zbardhë jetën!... — shtoi rishtas Selimi, që përpiquej të përdorte tërë mjeshtërinë e përvojës së shumë vjetve. Por, disi, secili mendim e përpjekje të thonte diçka të madhe e të arësyeshme, i mbetej thënje shumë e vogël, e zbetë, Fjalët i mbeteshin të shkurtra e të këputura pa fije lezeti. Disi ta përkujtonte barinë, që për të parën e herë flet në odën e burrave, turpshëm, thatë.

Të gjitha këto i ndjente edhe Selimi, por ai vrushkulli i flakës që e kishte kapluar e shtyri vetëm të fliste, t'ja thonte mbarë e mbrapsht, qyshdo.

Moti e kishte dëshiruar një udhë si kjo; vetëm me ata fqinjët e tij, ashtu të urtë e të thjeshtë, që nuk dinë aq shumë fjalë e mesele sa të të çojnë të pish ujë e të kthejnë të etshëm. Dhe që, ecnin vetëm. Vetëm, nëpër këtë udhë të gjatë e të qetë, që në prag të mbrëmjes, mbetet soll me gurë e me çubat përreth, pa asnjë kalimtar të vonë. Mu kjo qetësi e jashtme dhe dëshira e bashkudhëtarëve për ta dëgjuar Selimin e shtynte atë që t'ja thotë si çakalle e prishur se vetëm kështu, i dukej, e shlyente atë rrishtë shkrumi që ishte ngjitur për shpirti tani sa ditë.

— Nime sevda asht me zbardhë jetën e të ri-ve, Selim, po çka me ba që nuk dijnë se çka po u bjen për hise? Me çka me çue jetën ata të mjerët, kur ajo nisë e u nxihet në të ri? — tha Sadriu e me njëjërën dorë fërkoj mjekrën e tij të rrallë.

— Hë, Selim, kësaj çka me i ba? — këputi Rexha.

— Qysh e ka ba emër i madhi, mixha Rexhë! — tha Selimi dhe mori frymë thellë. — Ato punë i ka në dorë kismetit — shtoi ai — aty s'ban m'u përzie, qyfër asht. Çka asht shkru a shkru dhe mbaroi puna. Pa qare ka me u ba, mirë a keq, qysh t'asht.

— Demek a shkru m'u ba gruni edhe hiç pa mbjellë, a?

— Kudreti i allahut asht i madh! — shtoi Selimi edhe një herë dhe i gëzuar mendoi me vete: «Kjo e lidh plakun!»

Tërë kjo freski e lehtë, që binte tok me piklat e imta të shiut mbi faqet e shkrumuara të brigjeve, Selimit i dukej se po shndërrohet në një lavë zjarri, që djeg e përcëllon, vetëm zemrën e tij të shqetësuar. «Ah, fjalë, fjalë goje, që del e nuk kthe-

hesh!... — rezmonte në vete sa herë që i vetonte mendja në rrjedhën e bisedës që, për Selimin, e kishte marrë teposhtëzën e dreqi e di se kur ndalej. Kur ja jep shpatit.

— Këtu shkurt asht meselja: qysh a shkru a qysh t'i prijsh, a po thoni qishtu? — ndërhyri Rusta që, nga të lodhurit tërë kohën kishte heshtur. E tash, kur pa se shpatira mbeti prapa, e para tyre zikzakja fillonte një rrafshak të gjerë, mori zemër sa të përzihej në bisedë. — Me kanë e shkru me krejt çka ki me ba e punu në dyja, atëherë s'kish m'u mërzitë kush as për xhenet e as për xhehnem: të shkru me e ki ku me shku...

— Jo, besa, more Rustë! — shpërtheu Selimi.

— Atëherë Zoti kish me dalë i padrejtë, Selim. Pse me pas të shkrueme me rrënu ma mirë ti, që je ma dembel e s'i ban vetit hyzmet? A t'i ka dhënë mentë, duert, kambët, sytë?.. Prija veti të mbarën, fitoje dynjanë dhe ahiretin! — tha Rexha, prajshëm.

Rexha i donte mësimet e fesë, por në shumë vende nuk u bindej atyre dhe as që i pranonte se: «janë të fesë». Por, si thonte ai, këto i kanë trilluar, i kanë shartuar e cinguar, gjysmëhoxhallarët, ashtu si u ka levërditur atyre në raste të ndryshme. Faktet lindnin përditë, e Rexha i ruante me kujdes në mendje, që nëpër bisedat e gjata të netve të dimrit t'ua këputte udhën llafazanëve, që nuk dinë të prajnë tërë natën e lume.

Të vrërët e shiut e mbvlli fshatin në errësi të mbyllët të mbrëmjes. Ndihej vetëm rraptima e piklave të shpeshta që, ashtu valë-valë, i rreshnin tokës. Shuanin etjen e atij dheu që ishte tharë e ngjitur për gurë.

Fshatin e kaploi rriska e zezë e muzgut. Aty-
-këtu ndonjë dritë e lëbyrtë përftonte nëpër gjethë
e terr - jepte shenjë gjallërimit të qetë në vijë të
mbrëmjes së heshtur, mbrëmies së dëshiruar shumë
ditë kështu, me shi të prajshëm.

Selimi u nda prej togut, ashtu si Rusta, në pa-
nje i heshtur, i qetë, e me njëmijë e sa vëlime të
hovshme në shpirt, në shpirtin e shqetësuar për çdo
gjë...

2

Vonë u ndamë.

*Fati prini mirë e në shtëpinë time nuk ndodhi
askush. Të gjithë kishin shkuar në livadh për ta tu-
buar sanën, e fëmijët të kullosnin bagëtinë aty për-
reth...*

*U mbylla në dhomën time dhe përpiqesha t'i
fshija dengat e lotëve, që më kishin ngelur të da-
lluara nëpër faqe. E shikoja fytyrën time nëpër pas-
qyrën e vogël dhe habitesha me atë lojë ngjyrash
që përftojnin vetimthi nëpër të. Zotëronte një ngjyrë
e zbetë në të mbyllët. Më ishin nxirë edhe qepallat
e në futyrë më dallohej një ndryshim i madh.*

*Përpara, moti, edhe po vdiste kushdo, nuk më
rridhte loti prej syve. Si fëmijë nuk isha mësuar të
qaja. Më thonin se jam zemërqur e më shpesh, se
nuk kam zemër fare, nuk më dhëmbset askush. Nji-
mend, habitem edhe vetë si kam mundur të qëndroj
aq fort, pa vërejtur kush në mua as më të voglin
pikëllim, për asgjë. Tani habitem edhe më tepër si
u bë që ndryshova aq shumë brenda tri katër vje-
tëve të fundit. Tash edhe për më të voglën dhembje
shkrehem në vaj, thujse lotët më janë vjerrë në qe-
palla dhe pikin sa herë t'i çel sytë e të vështroj diçka*

të dhembshme rreth vetes. Po, kështu, në mos edhe më keq, kam pësuar ndryshime edhe në fytyrë... Më kujtohet, në fillim të vjetit shkollor, fytyra më kishte gufuar si brumë i ardhur. Ngjyra e kuqe përthurte faqet e mia, tërthor. Me orë të tëra nuk ndahesha prej pasqyrës, nga dëshira që ta shikoja veten, fytyrën time. Dhe — sa më shumë që e shikoja, fytyra më bëhej edhe më e bukur, më e dashur. I ngjante mollës së kuqe e të qëndisur me dy pikla të zeza, që mbuloheshin nga fijet e holla të vetullave. Po tash?... O zot! Tërë ajo njomësi ka tretur. Më kanë dalë mollzat, thuajse i kam të shtatëdhjetë e shtatat. Lëkura e fytyrës më është tharë e terur e ngjyra e kuqe ka ikur për t'ja lëshuar vendin kësaj të tashmes, që herë bie në të verdhë e herë fare në të mbyllët. Sytë më kanë sharruar në zgarvat e thata e të thella! Vetullat e hunda kanë ngehur si rremba të thatë të ndonjë shkarpe të keqe... «Ku treti ngjyra e asaj Xhevës çupurrake? Ç'ndodhi me mua, vallë? Prej nga gjithë ky ndryshim?»... — pyetje të parreshtura ja vargoja vetes duke ndenjtur si e mpirë para pasqyrës. Pyesja në heshtje pa menduar të gjej përgjegjen, arësyen e lodhjes sime. Zaten, ajo lëmekje më kishte palosur përdhe, as që mundja t'i jap kahje mendimit tim, për çkado. Heshtja e shurdhët e shtëpisë së zbrazët dhe lodhja e rëndë më shtynë të palohem në shtrat.

«Të pushoj e të çlodhem; të tretem për një çast në krahët e gjumit, qetësisë së shpirtit!», thashë me vete. «Unë të pushoj, unë? — pëshpërita rishtas më vete. — Nuk e besoj! Zemrat e ndrydhura nuk kanë pushim. Ato kanë vetëm një çast heshtjeje për ta ndjerë të brejturit e dhembjeve të rënda! Kaq, po, vetëm kaq!...

II

Në lindje nisi të buzëqeshë, këndshëm, bardhësia e rrezeve të para. Një bardhësi që në kthjellësinë e agut zbardhonte edhe kupën qiçërr të qiellit të qetë. Agonte, ngadalë, dita e re. Agonte bashkë me një bukuri të qetë e të prajshme, si rrallëherë në këto anë. Poshtë, në luginë, livadhet i kishte kapluar dendur një shull i mjegullës së bardhë. Shpatijet, si t'i kishin rrafshuar të dy tehet e pjerrëta, dukeshin më të rrafshata. Mjegulla, ngadalë zhदारaritej e vinte duke u ngjitur shpatijeve të lagura.

Zogjtë, më hareshëm se kurrë, ja thonin këngës së tyre të rëndomtë — thuajse edhe ata ishin gëzuar për shiun e natës që shkoi. Thuajse edhe ata e dinin dëshirën e blerimit, etjen e tokës për pika shiu. Ngjyra e kthjellët e agimit të qetë, puhia që binte në fytyrat e udhëtarëve si pupël e butë pëllumbi dhe ajo bukuri që shtohej në rrezet e purpurta të diellit — ja shtonin qetësinë e shpirtit, bukurinë e mëngjezit në brigje. Të gjitha këto Rustës i dukeshin se veprojnë me një forcë magjike. Forcë të padukshme, që ashtu, pahetueshëm, ta lëshon në shpirt një vrushkull gëzimi, vërshima e të cilit nuk pyet për sytë e ajur e gjumin e rëndë, për natën e tretur pa gjumë...

Ai fshinte sytë. Dëshironte të derdhë shikimet tej e përtej horizontit, deri në pambërrishmëri. Dëshironte të shohë secilën pëllëmbë të tokës së etshme që, në natën që shkoi, u ngopë me ujë të kulluar e tani avullohet. Ecte në heshtje se, disi, ishte ngopur me të gjitha. Nuk mendonte për natën që treti e as për gjumin e rëndë të lodhjes

që pikoi në sytë e tij, pas shumë orëve të shkuara të natës. Nuk ja donte qejfi të mendojë për msitët, që shkojnë e vijnë, për fjalët e shumta të tyre, që, herëherë, ja marrin edhe gjumin e natës. I kishte flakë të gjitha. Vetëm lodhja e djeshme prej tregut e shtyri të mendonte për trupin dhe dhembjet e herëpashershme, që i përftonin nëpër gjymtyrët e këputura.

«Sivjet, në dhashtë zoti, vera do të na kënaqë», pëshpëriti ngadalë dhe shtrëngoi veglat e punës, që i kishte paluar mbi cepin e thatë të krahut. Një ndjenjë kënaqësie i rrëshqiti vetimthi nëpër trup. «Ah, vera, vera e mirë!», pëshpëriti dhe buzëqeshi ëmbël.

Por, gurgullima e ujit të turbullt, që vinte nëpër një vijë të hollë, malit mbi arën e Rustës, e shqetësoi pak. Nxitoi të shohë mos vërtet uji e ka mbushur gjethe e ranë kanalën e ngushtë përkrye arës. Ecte megjës dhe shikonte atë kanal që barte ujin e turbullt. Një fije buzëqeshje i shkrepiti në fytyrë kur pa se aty ku dronte se mos ka shpërthyer mbrojtja e hollë, kanali ishte mirë dhe kthen-te ujin. Por, kah mesi i kanalit, ishin kurthuar do rremba të thatë e mbi ta kishte rënë rëra me gjethet e kalbëta. Ujit i ishte zënë udha nëpër kanal dhe kishte trupuar e hy arës së shkrihtë. I erdhi keq kur pa atë vijë të çelur nëpër mes të grunajës, që kishte lëshuar në rritë ato fije të gjelbërta si qime të buta mëndafshi. Uji kishte gërryer pa mëshirë dhenë e arës së shkrihtë dhe kishte hapur rrugën për vete gati një këmbë të gjerë. Fijet e gjelbërta që, ashtu të shpeshtuara e të rritura mirë, uji i kishte rrëmbyer dhe ajo vijë nëpër arë dukej si një gurinë e thatë në mesin e malit të

mbyllët. Por, jo! Rustës i dukej si një shkop i metaltë, i skuqur në zjarr, që ja ndante zemrën në dysh, që digjte e përcëllonte pa mëshirë.

I mbushur helm, u kërrus ngadalë dhe zbathi opingat e tij të shkyera. Duart i përvoli gjer në brryla dhe u lëshua të dëlirë kanalin e mbushur. I thyente ato degë të rrasura tërthori, hidhërueshëm. Mihte anët e kanalit të ulura në turbullirën e ujit. Punonte i kërrusur dhe mezi dallohej prej ngjyrës së murrme të tokës. Çdo gjë që e kishte penguar rrjedhën e ujit, nëpër kanal, e urrente, e shante. I dukej se pikërisht ajo është fajtorë që ju prish grunaja e tij e mirë. Drita e syrit...

3

— Çu loçka e nanës, çu! Mos je smutë?! — më zgjoi nga gjumi dhe ëndrrat e ëmbla zëri i nënës që, ashtu e mbushur frymë dhe e friguar, shpejtonte t'i përgjigjem sa më parë. Ajo ishte lodhur nga puna e ditës në fushë dhe ishte ngutur që t'i kryjë edhe ca punë të vogla në shtëpi. Më pyeti dhe u lëshua lodhshëm në shtrat.

— Çka ki, çika jeme, ku po të dhemb? — shtoi prapë.

— Kurrgja, bre nanë, më paska zanë gjumi! — gjegjia e hutuar, përgjumshëm.

— A, ke hangër bukë? — tha.

— Nuk po më hahet! — këputa shkurt se, njëmend, nuk më hahej buka. Më ishte mbushur zemra me një hidhtirë të keqe.

Sa pushoi tingulli i kësaj fjale, në fytyrën e saj vërejtja valën e re të shqetësimit që e kaploi flakë. «Nëna, si nëna më!» — thashë më vete sa për ta ha-

rruar atë. Por, disi, mendja nuk më hiqej nga ajo, sepse kjo, nëna ime, më duket, ndryshon nga të gjitha të tjerat. Po të shtrohet darka e një prej fëmijëve të mos ulet në sofër, ajo mbetet edhe vetë pa bukë. Lodhja më e vogël e fëmijëve e shqetëson aq shumë, sa s'ka ku shkon më. Është tepër zemërbutë, zemërmirë, thujse nuk ka lindur e rritur këtu, në shpatijet e maleve tona.

Gjer sa unë mendoja për të dhe vuajtjet e saj, që i kam parë qyshse jam bërë të du për vete, ajo kishte marrë në shtëpi bukë, një pjatë me diçka dhe erdhi në dhomë:

— Qe, nana, pak, veç dy kafshata! A p'e sheh veten qysh je tha e terë si me të pasë mbajtë vjerrë, moj bi? Ha diçka, se shpirt asht ky: nuk qindron gjithmonë! — tha duke më afruar bukën, ashtu, në shtrat. Një herë desha të kundërshtoja, por, kur vështrova fytyrën e saj që shprehte përnjëherë plot dhembje e lutje, nuk munda ta them as më të voglën fjalë. Nisa të ha ashtu pa shije, vetëm pse më duhej, pse nuk kisha si të them jo.

— Shyqyr zotit edhe që ajo shkollë u mshel e tash, nashta, mundesh me punue naj send, se je mbetë zi a ma zi! — shtoi nëna pas një heshtjeje të shkurtër. Por, sa shqiptoi këto fjalë, buka m'u pre fare. Nuk munda ta kapërdij asnjë kafshatë. Disi, njëfarë hidhtësimi i prishur në zemër, më pushtoi duke u shpëpur në çdo pore të qenjes sime të lodhur. Aty për aty, tërë ajo dashuri që ndjeja për të zu të shndërrohet në urrejtje. Në një urrejtje të keqe e të hovshme, që shkyen nga zemra dashurinë e kalitur vjete me radhë. Sa çudi, vetëm brenda një çasti fare të shkurtër, e desha aq sa nuk di me çka do të mund të matej dashuria për të! E po aty, e

urreja aq shumë, sa vërtet asnjë peshojë nuk do të mund ta peshonte urrejtnjen. Qe de! Dashuri e urrejtnje të një çasti, që në mes kishin vetëm pak fjalë, të thëna pa fije qëllimi të keq.

E mblodha pak veten dhe i thashë:

— Po, nanë, po! Tash edhe pak punoj boll.

— Qashtu, loçka e nanës, se tana çikat u qejzuen!

— Nasht ebu, le t'qejzohen ato, gjithkush e ka për veti! — thashë pak ngutshëm.

— Qysh bi?

— Ka vakt! — gjegja shkurt.

As vetë nuk e di, nuk e mbaj mend, që unë dhe nëna të kemi biseduar ashtu shtruar për gjëra të tilla. Sa herë që bisedoja me të, për çkado goftë, disi, biseda zhvillohej ëmbël e hijshëm. Po sot? Sot flasim disi, nuk e di as vetë si mund të flasim kështu, pa mend, ajo e thotë troç atë që dëshiron, kurse unë mundohem t'i shmangem bisedës, të them diçka tjetër, e më del e kundërta — i them ato gjëra për të cilat më vjen rëndë edhe t'i mendoj. Kështu. Kur merr qerrja tatëpjetën, gjithnjë vjen duke u përmbysur më me hov.

Vërtet, shpesh kam menduar për qejzin tim, për fejesën time. Por, kurrë nuk dëshiroj të mendoj gjatë për ato punë. Në të parë, më duket (disi e parandjej!) se kurrë nuk do të më duhen ato gjëra. E, në anën tjetër, edhe po të isha e detyruar nuk di se si do të kisha mund të kryej ndonjë punë të tillë. Më duket, mu aty qëndron fatkeqësia ime. Prandej, me zemër të shtrënguar pres, çdo ditë, si deri sot, mos pikë ndonjë lajm i keq, mos lidhet neni i së keqes, parandjenja e së cilës më shtyri të derdhi atë

mori lotësh që më dukej se nuk kanë të ndalur, nuk shterren kurrë,...

* * *

Tërë natën Selimi i kishte bluar në mendje, të gjitha ato fjalë, që sot t'ja thotë Rustë Rexhepit, atij plakut të hajthëm, me vetulla e mollëza pak të nxjerrura jashtë. Atij plakut që nuk i dëgjon fjalët e thashethemet e të tjerëve, por shikon punën e vet. Atij Rustemit që punën e do dhe e nderon aq sa edhe jetën. Për të, vetëm puna është ajo që njeriut ja jep emrin njeri e jetës kuptimin jetë. Gjërat e tjera atij i duken të vogla (Të mos themi se nuk kanë fije rëndësie a vlefte!)

Selimi këtë e dinte mirë. E dinte edhe si duhet të flasë me Rustën. Për çka e në ç'mënyrë të endë fillin e bisedës që tevona, në atë fill të menduar mirë, të kurthohet ai vetë, Rusta i lodhur. Për këtë kishte menduar tërë natën e në mendime i ishin kujtuar sa e sa ndjeja të shkurtra e ndër të një i ishte ngulitur në kokë dhe kurrë nuk dinte si ta flakte, si ta harronte...

... Atë natë dimri, fjala sillej poshtë e lart, e dikur Rusta shkrep:

— Le të thotë kush çka të dojë, se njeri që punon, që asht punëtor i mirë e nuk i dahet punës, nuk ban pa kanë edhe njeri i mirë. Vetë puna e mashtron dhe e ndan prej sendeve të këqia...

— Mirë, more Rustë, po mikun qysh ki qef me e gjetë? — ja kishte pritur Selimi si në pusi.

— Qishtu qysh jam vetë — thotë Rusta — demek, harni për thes! — shton duke buzëqeshur pa të keq.

Që nga ajo natë kanë kaluar edhe shumë e

shumë të tjera, e Selimi, pandërprerë, e ka vrarë mendjen që t'ja gjejë Rustës një mik për qejf; Rusta ka vajza shumë e duhet lënë shteg edhe për tjetër herë. Po ku dreqin të gjente mik të mirë për Rustën e dorëlibër për Selimin?! Ai ka menduar gjatë, por gjithnjë përfundonte me jo.

«Në më pastë vdekë baba — i pat thënë vetit një ditë Selimi — mendtë me veti s'm'i ka marrë!»

Tani, njeriu që jipet me tërë qenjen e vet pas diçkafit, doemos do të mësojë diçka nga ajo. E, edhe Selimi, tani sa vjet është rryer në zejen e vet dhe është bërë, të thuash, mjeshtër i dorës së parë; çel derë aty ku nuk ka pasur kurrë; e bën njeriun të urtë e të mençëm, punëtor e mik të mirë edhe poqese, në jetë, ai vetëm zërin ua ka dëgjuar. Mirë, de! Nuk ka asgjë të keqe këtu: për Selimin vera e mirë, as qetësia e mirëqenja e familjes e as të gjitha të mirat e botës nuk janë sa një grusht i atyre të hollave që i shtie në dorë me mesitni. Ato të holla, atë e gëzojnë, e mbushin plot shend e verë, i japin fuqi të reja t'i bjerë në qafë tjetërkujt; duke e bindur me shumë mjesh-tëri dhe me shembujt e miqësive, që ai i ka lidhë gjer më tani. Dhe — me një të shtime dy të vrarë; një konak për darka të majme, te Rusta dhe, derën çelur për të gjitha që i duhen. E tjetrin te Kadri Meha i Barinës së Ultë. Pse jo! Ndonëse kjo është vetëm një prej shumë cikrimeve që, Selimit, ja shtojnë edhe dashurinë për jetë.

Të gjitha këto i kishte menduar këtë natë, në pagjumësinë e natës. Tani, në këtë rast, shikonte përgjumshëm dritën që zbardhon dhomën e tij të vogël. Shikimet e tërmekura i përplasen kudo. Ai shtrihet rishtas, dëshiron të kotet gjatë...

E kishte molisur disi tepër, për vdekje, rruga e gjatë prej tregut të djeshëm dhe fjalët që i mbetën pa thënë; të paktën, pat dëshiruar, të prekë pak Rustën me fjalë e, poqese ai flet fjalë të rënda, të mos zgjasë më tej. Por, qe, e pat edhe ajo e, edhe nata i shkoi pa pikë gjumi.

Qepallat e rënduara i ishin mërtisur e nxirë si të kishte qarë e vajtuar tërë natën. Fytyra, ashtu si e enjtur, i dukej se i ishte varë mollzave vetëm për ta rënduar, aq sa dhembjet e rënda të gjymtyrëve të shkapërderdhura. Të gjitha të këqiat, tërë natën, i ishin varguar në kujtime, e mendja e lodhur në përpjekjet për të çelur fill të ri; dikah, kahdo, vetëm t'u ikë atyre rëndimeve, ishte zënë pisk diku në lëmshin e mundësive dhe dëshirave për ta lënë Selimin, sygaspërr, në tërë atë mori orësh të gjata. Vetëm tani e vërente ligështinë prej përpëlitjeve të natës...

Trupi, i dukej se i ishte ngjitur në dhenë e brustë të tokës. Rëndë, shumë rëndë i vinte të zgjohet; të dilte në oborr e të tretej në pejzit e hollë të bukurisë së mëngjezit. Vetëm kur ju kujtua se Rusta, në këtë ditë, nuk e la pa dalë në ara, ndjeu një fuqi të vogël, që e tërhoq dhe ja lehtësoi zgjimin.

— A po ndinë, moj? — e thirri të shoqen.

— Folë, o njeri! — gjegji ajo.

— Teshat! — tha hidhrueshëm.

Pas pak, Selimi truponte një rrugë të lënë, që fshatarët e kishin ndarë pa e lavruar përkrye arave. «Qe, kështu kryhet puna pa dam mbrapa!» thonte ai me vete sa herë që shikonte atë rrugë që e kanë ndarë t'i bajnë të lashtat pa dëmtuar të mbjellat e tjera. Ecte dhe shikonte arën e Rustës,

e shikimin e ndalte në krye të saj, atje kah fundi i kanalit, ku dallonte diçka që nuk besonte t'ja thonte vetes. Nuk u besonte syve të enjtur...

Tash sa ditë që kishte dëshiruar të shtronte bisedën me Rustën në mendje e shihte Smajlin e hajthëm e të thatë, që kohë pas kohe ja turbullonte ujin; nuk e lente të qetë me hallet e mesitëritë e veta. Ecte dhe mendonte, ashtu i humbur në kujtimet e pështjellta.

... Çdoherë, ku ja mësynte për mesit, dëgjonte se Smajli kishte qenë shumë kohë para tij; e pasi e kanë kthyer atë duarthatë pse nuk e kthejnë edhe Selimin?... Tekefundit, kush është Selimi? Smajlin e njohin edhe fëmijët në djep. Të paktën të gjithë ja dinë emrin dhe e marrin me mend si duket ose si duhet të duket. Është burri drejtor. Drejtor shkolle!

Kur kthehen fëmijët prej shkolle, tërë ditën emrin e tij s'e lëshojnë goje; dikush rrëfen se si ja kupi thupër kokës, se si ja ngrehi veshin; e pak më rrallë si e përplasi me një të rënë përdhe. Ai ka edhe revolen në kukë... Kush s'ja ka droje se ja mbledh këmbëzën ai, por i ka fitilat thellë e, zot ruajna, të veçojë kend me gisht. Kërset gazepi për te.

Fëmijët, në lojë, sa herë ja përmendin emrin, ata më të vegjlit struken si minjtë prej bukule. Thujse ai është aty diku afër.

E Selimin, kush e njeh? Për të thonë: «njeri i gjithshkafit e i kurrshkafit!» Përzihet çdokund e askund s'është punë e tij. Njerëzit shoqërohen me të vetëm po deshën të dinë për punët e të tjerëve. (Ai di për çdo të re në fshat. thujse mban shë-nime për kronikë!)

Fjala e Selimit është e vogël, e fjala e Smajlit, oh, kush guxon të bëjë krahasime këtu?!

E kafshonte buzën me dhëmbë dhe ecte. «Kësaj pune dreqi i raftë në fije!» — bisedonte më vete në heshtje, më tepër duke rrezmuar thujse shfajsohej para ndokujt: «Tetë vjet i mësoinë për shkolla e tani u bahen msit, hajt ebu! Valla, kjo pikë ynyre nuk ka!» shtonte ngadalë si ta ngushllonte veten.

Shpejtonte hapat. Dëshironte të mbërrinte sa më shpejt te Rusta. Mos të mendonte për ato që nuk ja kishte ëndja...

* * *

— Puna e marë, o Rustë! Valla pikë pirolla të koftë, se nime ishe konë punëtor e jo mahi! Po a je lodhë fort, ej?! — ja shkrep Selimi flakë më flakë. Ai e dinte mirë se ku duhej ta prekte Rustën, të gjitha këto i kishte përtypë mirë e giatë. Rustës t'i thonte: «punëtori që ishe konë!», ja merr zemrën.

Eh, droje se nuk po di Selimi... Për të thonë në oda se për një orë ta bën Shtuticën më të mirë se Stambollin.

— Mbarë e të mirë paç, o Selim! — tha duke u përshëndetur vetëm me majë të gishtave, se ishte përlyer me baltë i tëri. — Unë gjithmonë jam mundue me nxjerrë kafshatën me krah, paç e pa të shame. Çka thonë hallku nuk di, veç sherrin kush nuk ma ka pa! — shtoi Rusta dhe fshiu cepallat, se prej stërpikave të rena në fytyrë vetëm sytë i dalloheshin.

— Jo, bre Rustë, mos e dhashtë zoti me folë kush keq për ty. Tybe rabushtet kusure para të madhit si rrëxu naj xhami a, kushedi çfar giynahi me ba! — tha Selimi prajshëm, qetë.

— Dynjaja pa të këqij sa kanë kurrë, o Selim. S'ka njeri pa mik e anmik, po hiq punë. M'u ba i mirë duhet me hjekë keq po «ja mishi ja helli — njani duhet m'u sosë!» — tha dhe doli prej kanalit ashtu i përlyer me baltë e shkrirë në ujë.

— Çka ke tu' punu' këtu? — nisi Selimi.

— Pak thashë mos ta grryen shiu arën. Atv kah midisi e kish shpërthy, e kish ba ni jarugë të madhe. Këto shpatina të shkreta janë qillue me naze: mos me ra shi, pak ditë, shkojnë e thahen si kore çerepi. E kur bjen, pak me ra me haz, zoti ta faltë shndetin, i lanë; mbilli në mujsh gurt e thatë! — ofshani Rusta thellë.

— Çka me ba, ishim kanë të paigball, na ra hise me u munu si gjarpni në gur! — tha Selimi e mosdurimi, që «çante drrasa» për kurrgja, që nuk i hynte në punë atij, i lexohej qartë në fytyrë.

— Jo, besa, ju po e fitoni kollaj!

— Po qysh po e fitojmë, o Rustë?! Mos t'u ka mbushë mendja se po prejme pare? — tha Selimi dhe qeshi me zor.

— Valla edhe ma kollaj se me i pre vetë. Me ni msitni sa krejt vera që m'bjen mu!

— Aiii, për qata po thu, a? — tha Selimi në dukje i buzëqeshur e zemrën plot helm e vrerë, që ju trupue dëshira tërthorë e nuk e vlen barra qiranë të thotë për atë që erdhi, psehin. «paska marrë erë kjo punë» mendoj ai «Matufi nuk len gja pa dijtë!» — shtoi me veti, hidhnueshëm.

Heshtën.

Rusta mihte anën e poshtme të kanalit, të mbushur plot ujë të turbullt, që hidhej me rrëmbim kur shati hapte pak dalje për të. Ai dlihte kanalin dhe nuk bënte zë.

Arat e shpatinës, pas shiut kishin marrë një ngjyrë të mbyllët e, në erën e lehtë që binte pehateshin kërcejt e imtë të misrit, që kishin lëshuar gjethin e dytë. (thonë: koha kur shatin duhet me ja lënë afër!).

Dielli në shpatinë përplaste rrezet e zjarrtë, që humbnin në porët e qullta të tokës së ngopur ujë.

— Po ti, Selim, kah ja ke msy kët natje?

Sa e shqiptoi Rusta fjalën e parë të kësaj pyetjeje, Selimin e kaploi një mundim si në zjarmi. Që kur kishin heshtur e ishin mbyllur secili në vete Selimi dronte se heret a vonë do të shtrëngohej ta tregonte të vërtetën; kah është nisur...

— Deri ktu, te ti! — ndjeu fjalën e vet të shkurtë.

«Mirë jo se jo, bile mos ta rrejë; drejt, bre. vlla, ma mirë trim i drejtë e i keq, se rrenc i mirë!», murmuriti me vete.

— Hë, hajrli koftë?! — pyeti Rusta me gjysmë zëri dhe u mbështet në bishtin e shatit të lagur. Pak e parandjeu kur ju kujtua biseda e djeshme që bënë rrugës së gjatë prej tregu, por mendja i thonte se ato punë nuk bëhen në ara. Por, prapë, e njihte Selimin që nuk mat shumë. Ai thotë: «U ba, mirë: s'u ba, qofshim shënosh; ditët nuk janë sosë e as çikat jo!» — sa herë që i shkon fjala bosh. Kështu thujse e ngushullonte veten... Dhe

njimend, nuk e la Rustën të mendohet shumë, por e këputi heshtjen:

— Erdha me nisë këtë muhabet me «allahën emrile» veç diçka paske marrë n'iri e pa e kryj amanetin, bile. — tha e fytyra ju mërdhez. Një ngjyrë e mbyllët i endej vetimthi nëpër faqet e enjtura, lazdrueshëm. Zatiën Selimi gjithnjë e kishte po atë ngjyrë, po atë shqetësim.

4

Në mbrëmje babai erdhi i lodhur. Ishte i mërzitur. Por, megjithatë, më pyeti gjatë për ditën e mbrame në shkollë, për suksesin, për shoqet... Unë nuk di ç'i duhen atij të gjitha këto! Aq më tepër u habita kur vërejta gëzimin e madh që shkrepri në fytyrën e tij, sa mori vesh se jam ndarë me sukses, shkëlqyeshëm. Buzëqeshi dhe ma uroi me gjithë zemër.

Fjalët e tij ma kthyen një trohë qetësie në shpirt, dhe e ndjeja veten mirë. Sa më shumë që endej biseda rreth meje dhe shkollës, babai fliste e buzëqeshte dhe dukej se harronte edhe lodhjen e ditës. Kurse nëna vrehej gjithnjë e më shumë.

Kjo më bënte të habitesha dhe të gëzohesha përnjëherë. Tekembramja, po u pajtua babai për shkolllimin tim, fjala e nënës do të mbetet boshe, pa rëndësi.

— Dy vajza të shkollës sonë po shkojnë në normale! — thashë gjersa bisedonim për shkollën.

— Njimend?! — bëri babai dhe buzëqeshi edhe më ëmbël.

— Çka ju vyn shkolla çikave, allahile? — ndërhyri nëna e pezmatuar pse babai bisedonte me aq dë-

shirë rreth shkollës dhe rreth atyre vajzave që po shkojnë...

— T'mos jesin qorre sikur ju, moj plakë! — tha babai dhe më preku në dorë.

Unë qesha. Nëna vrëri fytyrën.

— Valla edhe pse nuk patëm shkollë, kurrëgjja keq nuk lamë! — foli nëna gjithnjë e pezmatuar në bisedën tonë. Në mua dhe në babain.

Biseda zgjati edhe shumë...

Mirëpo, për këtë, as që mund të shpresojë, sado që të gëzohet babai për suksesin tim dhe t'i pëlqejë biseda rreth shkollës. Sepse, që në vegjëli, babai më ka veçuar prej djemve dhe më ka dashur më shumë se të gjithë ata. E mua kjo dashuri e tij e hershme m'i këput të gjitha shpresat për shkollim. Aq më keq, kur unë vetë, sa e sa herë e kam dëgjuar babanë duke rrezmuar e sharë ata që kanë nisur t'i shkollonjë vajzat e tyre. E tani ku mund të shpresoj se ai që shante atë punë, me vetëdije, do ta bëjë vetë? Babai vërtet është punëtor, i urtë, e besa edhe shumë i dashur, por malet e kanë mbjellë një fanatizëm në të, që peshon më rëndë se ai. Prandaj, në mbrëmje, gjersa bisedonim për suksesin tim, për shkollën, unë e mashtroja veten sa ta ktheja një fije disponimi, goftë edhe të rrejshëm. Vetëm të mos e kuptojnë ata të shtëpisë, gjendjen time të keqe.

«... Nuk di si e qysh, por e di mirë se të gjitha ato që më mendojnë, kur mbeten vetëm në mue, disi, më duken plagë më të vogla se po t'i dinte bota», i thashë vetes dhe mendoja në heshtje që më dukej se është krijuar vetëm t'i shuajë e shërojë plagët e mia, ashtu në qetësi gjersa të mos mbetet asnjë, gjer në mosqenje...

Sa mbaroi darka, unë ika në dhomën time Fillo-

va të mendoja për gjithçka që më sillej në kokë ato ditë, por asgjë nuk më kënaqte. Në asgjë nuk gjeja pak qetësi, prehje për shqetësimin tim.

Dhoma ime është e vogël, e bardhë. Brenda në te ka vetëm një shtrat gjithashtu të vogël. Këto ditë, edhe ajo, më duket, ka rënë në një gjendje jo fort të lakmuar; disi rri e heshtur, tepër e heshtur. Po. Por, aq më pëlqen, jo për asgjë tjetër sa për atë qetësi, atë kotje të heshtur.

Sonte hyra në të si rëndom.

Pasi u ula në një kënd dhe nuk dija, ç'të bëja, mendja më shkoi te shoqet e mia, dhe, ashtu në qetësi, te ajo kotje e heshtur.

«Po shoqet e mia, qajnë apo flejnë?»

Përgjegjja mbeti diku thellë në mua, ashtu si tingujt që shushuriten vetëm në brendinë time të thellë. Hapa një libër dhe nisa të lexoja aq me ëndje, sa nuk kam besuar se do të mund të lexoj, kështu kurrë ndonjëherë.

* * *

— Të paskam ranu me fjalë, Selim! — shtoi Rusta duke dashur të shfaqsohet, pse pat droje mos e preku në bisedën rreth të hollave. E në anën tjetër e dëshironte shumë fjalën e matejshme të tij, sepse, ndofta ka gjetë ndonjë mik e vend të mirë, e kjo Rustës nuk i dukej e vogël. Tani sa muaj po përpiqet me shpirt të çelë udhë për të bijën, se njëmijë e sa thashetheme po lindin për ditë për asgjë, e, ruena zot. të ndodhë ndonië e pamiër më mirë të humbë kësi dheu, të vdesë. Atij i ishte mbushur mendja të fejojë diku Xhevën, ve-

tëm po t'ja bënte disi, një vend e djalin që kishte mos të përgojet për të keq. Ky ishte i vetmi lehtësim për atë shpirt të lodhur, që i dronte gazit të botës. Dëshironte që çdokund të jetë «me dyje» e jo i veçuar me gisht. se as babë e as babëgrysh nuk ishin marrë përgoje, për punë të pahijshme. «Unë tash, në pesëdhjetë vjetët e mi, me celë bedate, nuk më ka hiie!» thoshte me vete. «Tash, besa, vajzat nuk po lodhen me pritë fjalën e babës. Po këpusin punë pa msit, pa dasmë e krushq. E zgjedhin një dhe «të mirëmbetsh, babë», një copë letër e hedhin diku. T'i lanë këmbët e arushës në dorë e niimië okë marre në sv!», shtonte në vete sa herë i binte të mendonte gjatë për vajzën dhe fejesën e saj.

— Jo, more Rustë, nuk kam pse hidhnohna. Vllaut, thonë, mishin me ia gri, eshtnat duhet me ja ru. E na kojshi e vllazën jemi. Qe, ta thashë, po shkoi me krve amanetin e nashta ishalla, hajri i bashkon të dy. Mos koftë hair, ishalla nuk asht as kysmet! — tha Selimi duke theksuar secilën fjalë si ata që duan të shiten më shtrenjtë se ç'vlejnë.

— Të pagoftë zoti se dashtu asht. Në kso ditë dahan dashamirët! — u gëzua edhe Rusta, që u zbut biseda.

— Kadri Meha i Barinës së Ultë m'ka ba amanetxhi — nisi Selimi ashtu qetë e prajshëm. — E kish ni djalë për martesë, të dytin. Nja e kish martu, vetë me plakën e kërkan tjetër nuk e kish në shpi. Tokë e mal e din vetë sa kanë në Barinë. Vallahi ven ma të mirë vec rrehet kush se badihava. Kah na jo, e dynjaja çka s'ka.

— Besa edhe pleqt e kanë pasë livdue atë

katund. Demek për rresë të njerit, kështu si na, vendi asht i mirë, thojshin ata — shtoi Rusta dhe disi, sikur dëshironte të jetonte në atë fshat, u tret në mendime. Mendja i rrëshqiti padashur larg, larg dikah për fatin e së bijës... Nisi, më tepër se kurrë, të mendojë për fatin e vajzës së tij të vetme...

Në shpirt i ngjallej ngadalë ai rroshku i dashurisë së ëmbël për të bijën e vogël. Disi, dashuria për të ishte një dashuri e veçantë. Dashuri që lind e shtohet pas fillit të mendimeve për fatin e saj. Atëherë qe penduar duke drashtë mos mëkatëronte dhe kështu, disi lindi një etje atërore për ta dashtë atë më shumë se të bijtë. Tevona, me rritjen e Xhevës, në shpirtin e Rustës, rritej edhe një dhembje që një ditë, herdokur, do të shtërngohet ta përcjellë në qerre të huaj; në shtëpi të huaj, larg sysh e larg zemrës së tij. E sot, mu sot, i dukej, erdh çasti për t'u nda përgjithmonë me të bijën. Ta hudhë atë diku larg, pas atyre brigjeve të mjegullta ku, s'ka me dijtë çka e pret; vaji apo dhembja, mundimet e lodhja, apo, ndofta çelë edhe ndonjë rreze drite edhe për fatin e saj. Oh, sa e dëshironte atë fshat; ta ketë afër; këtu diku, në shuplakë të dorës. Ta shikojë gjatë secilin kënd të asaj shpatine, ku do të gdhihet e erret Xheva e tij...

Të mundë ta masë me sy secilin prej atyre dy djemve të Kadriut dhe vetë Kadriun! T'i ndjejë edhe të rrahurat e gjakut në zemrat e tyre, që të mundë të këpusë punë: po ose jo!

Sa dëshironte të dijë për secilin të gjitha imtësitë, që t'i pushojë zemra qetë, e, edhe në minutën e ndarjes prej kësaj bote të mos e lotojë me zemër fatin e së bijës. Asaj çupurrakës së dashur e të urtë, që kurrë, në vjetët e rritës së saj, nuk

ja kishte hidhëruar zemrën, e as ajo nuk ja kishte kthyer fjalën kurrë. Në mes tyre, disi, ishte një ligj i pashkruar, të cilit, të dy, i përmbaheshin me përpikëri.

— Fjalëve të mia mos u beso, o Rustë. Ti pvetë miq e shokë qysh i ka fijet Kadri Meha, e në koftë kysmet, ishalla asht edhe hajr — tha Selimi pas heshtjes së gjatë e tretjes së humbur thellë në vete, thuajse e kuptonte krejt çka po ndodhte në shpirtin e shqetësuar të plakut, — mbas punëve të këqia kurrë nuk janë gjetë. Punëtorë e miq të mirë sa të duesh. — fliste Selimi duke parë heshtjen dhe kujdesin në fytyrën e Rustës së hutuar. Fliste me afsh, se në një anë i ishte çelë dera të thonte krejt çka duhet e kërkohet prej mesitit, e në anën tjetër e shlyente atë dëshirë që kaheerë i ishte futë në gjak e s'e lente të qetë të hante as bukë. Dëshira të flasë pa pra, binte në Selimin me hov, e ai vargonte mësimet e përvojës së tij, për ta rrethuar Rustën me fjalë e arësye, sa t'i thotë ai vetë: «Qitu m' ke nimue. Qe fjala — ja pastë hajrin e ti paç faqen e bardhë, që ke ecë në këtë punë!»

— Ani, Selim, po këqyri! Po çou e shkojmë n'odë e pijmë ka ni kafe, bile.

— Jo, Rustë, po shkoj!

— Çka ki me punue sod? Çu mos prit rixha se vallahi nuk po më rrihet vetëm! E thrراسim edhe plakën e kuvenim bashkë, se u erdh dita edhe grave me hi në odë, ej. Besa bani m'i shtrëngoi dizginat e nuk guxoj me ba vërc! — dhe buzëqeshi ëmbël.

— Ani, Rustë, shkojmë, veç po më vjen keq me të ngushtue pa nevojë! — tha Selimi, që nuk mundte të fshehte valën e gëzimit që i binte në kra-

haror. Ai ndjente një dëshirë të zjarhtë t'ja thonte një kënge të madhe, të buçasin lugjet, të shfryhet ai duq gëzimi që i ishte lidhë nyje në gjak. Një kënge që vetëm kumbimi t'i dëgjohej e tingujt të mos thënë asgjë, të mos e ndiej kush mbi dhe këtë gëzim të zemrës së tij, që i binte hovshëm në shpirt.

Dielli ishte ngjitur bukur lart në kupën e kthjellët e mbi ara e shpatije çdo gjë ishte zgjuar, e dukej se edhe trungjet festonin gëzimin e tokës. Gëzimin që lind në brigje pas shiut të prajshëm...

Dushkajat që fillonin mu në megje të arës, lëshonin ujin e rënduar në gjethet e blerta. Herë-herë një shushurimë e malit prishte qetësinë. Ata ecnin për krah njëri-tjetrit. Ecnin pa ndërruar shumë fjalë...

5

Orët e natës, padiktueshëm, kishin ikur në tretjen e tyre të rëndomtë. Unë isha bërë një me librin. Isha tretur në kthinat e krijuara me ato vargje, që më bënë ngadalë për vete, ashtu duke harruar çdo gjë rreth meje. Hyja në gjiun e asaj bote të qetë e krenare, të zezë e të rrëmbyeshme, ku humbte pa gjurmë lundra e kujtimeve të mia. Hyja në atë botë që madhështia e mendjes së njeriut e ka pavdekësuar. Qe, pishtarët e saj të mbesin dritë e shpresë për të gjithë ata njerëz që kanë fatin e tillë. Me njerëzit që sulmonin jetën, mykun e saj për të çelur shtigje për vete e për breznitë që lindin pas tyre. E ndjeja në shpirt buçitjen e këngës së tyre krenare, që varroste zinë e mjerimin. Këngën e njerëzve të mëdhenj, që hapnin rrugën e rrezeve të bardha Rrugën e bardhë të bukurisë...

Qeshja në heshtje, dëshiroja të bëhem një me ato

duar, që i krijojnë vetes blerim e bukuri për përmen-
dore. Oh, sa kisha dashur të bëhem një me ta; t'i
përqaq, t'ua uroj me gjithë zemër fitoren e arësyes
mbi poshtërsinë e marrinë e ndytë, që mund ta kri-
jonte vetëm njeriu për njerinë.

«Të kisha mundë t'i sjell ato heroina këtu, në
shpatullat e maleve tona!», — i thoja vetes në hesh-
tje. Thoja me vete se atëherë, pas tyre, do të shkonin
edhe sa e sa shqiptare të tjera. Dhe, qe, pas tyre, do
të mbetej gjurma e pashlyer e kohës, që tani, pak më
vonë, vetë koha e bën ligj. Ligj të pashkruar, që të
gjitha breznitë do ta zbatonin me përpikëri. Zaten,
ne shqiptaret e dëshirojmë vetëm një prise të zonjën,
një Norë trime. Pas saj, jam e bindur, do të hidhe-
shim edhe në det, po qe nevoja, vetëm për të mirën
e të tjerave. Sa kisha dëshiruar të bie theror, të bë-
hem urë, nëpër të cilën do të kalonin breznitë, kah
drita, kah bardhësia e jetës, që të shndrisë në këto
troje një herë dielli i bukurisë... Sa do të doja...

Por, ah, dëshira. Gjer kur do të mbetem kështu
me ju? Vetëm të dëshiroj? Vetëm të dua atë që ëndë-
roj vjete me radhë e që, as vetes, akoma nuk ja kam
thënë? Ndofta kështu edhe do të plakem, vetëm duke
dëshiruar, pa mundur njëherë të tretem në krahët e
puhisë, e lirë, fare e lirë. Në krahët e asaj puhie që
sjell vetëm kjo moshë.

...Kot. Po them: kot! Më ka kapluar kotësia dhe
kurrë nuk besoj se mund t'i ik. Çdo gjë që marr në
dorë ma përkuqton shkollën time. Mendja merr vrap
dhe ndalet në pak pranverat e mia.

Dhe :

«Si mund të treten vjetët ashtu pa gjurma, pa u
ndjerë?», e pyes veten. Të gjitha ato pranvera që nuk
dita t'i shijoj, shkrepinë njëherë në bebëzat e shi-

kimeve të përlotura dhe u tretën, ikën. Ja, mu si rrezja e bukur e diellit, që zvarret në perëndim vetëm për një çast. Tani ikë, perëndon. Fshihet pas thepave të bjeshkëve që errësohen.

Njimend e bukur duket ajo rreze, që lëshohet në vijën e prerë të horizontit të ndajë ditën me natë. E bukur duket ajo thyerje rrezesh në tehun e thepave... Por, ndofta, ajo duket e bukur vetëm pse e dimë se pas pak toka do të mbetet pa të. Pa atë ngjyrë ari, që faqes së dheut ja fal dritën, bukurinë e gjallërimin. Të tilla më duken edhe motet e mia: shkëlqyen dhe treten. Humben në largësinë e pambërritshme e vendin e tyre e zunë fijen e territ, që pa përtesë vijne duke u shpeshtuar, gjersa formojnë errësirën e dendur, nëpër të cilën nuk shihet asgjë. As vetja.

Përpiqem me shpirt të mos mendoj për asgjë. As për të kaluarën, që humbi si një valë e rrëmbyeshme e lumit, pa lënë gjurma të shumta pas, pos një kujtimi që pikon kohë pas kohe. Por kot! Vetja më duket si një pupël e lehtë në turbullirën e furtunave, që pa mëshirë gërryejnë në shpirtin tim të njomë. Gërryejnë e ikin. Mbas mbeten vrragët. Vrragët, që djegin mu si lotët...

III

Në çastet kur duhej të këpuste punë të mëdha, Rustemi e kishte zakon me heshtë. Më mirë dëshironte të heshte, pse vetëm në heshtje gjente pak mbrojtje, për të mëshehë shqetësimin që e kaplonte. Dhe — ashtu i mbytur në hallet e veta, që kurrë nuk janë të vogla, fytyra i merrte ngjyrën e rëndomtë, ngjyrën e vërtetë, që thurej me zbetë-

sinë dhe fjollat e lëshuara të një serioziteti të qetë. Vetëm atëherë, ai dëshironte të mbetet fare i vetmuar; i tretur diku larg në ndonjë pyrg mali, ku nuk ndihet asgjë pos shushurimës së gjetheve, që ja lehtësojnë rëndimin dhe ja kthejnë mendjen, E sot, në këtë rrugë me Selimin, në çdo çast bëhet nervoz, i padurueshëm, njimend nuk mund të përmbajë veten.

Selimi është plot hare, plot gëzim e dëshira sa të mos këpusë fjalën me orë të tëra. Ai flet si çakalle e prishur, pa vërejtë dot, nëse dëgjon kush apo jo. Flet dhe nuk ngopet së foluri, sepse, disi, dëshiron t'i thotë të gjitha ato që e brejnë në zemër, që e xigëlojnë këndshëm.

Rusta hesht. Herë duket se dëgjon e herë aïo ngjyrë e zbetë i bie në fytyrë dhe tretet diku larg, larg në mendime.

Sa dualën në kodrën përballë vargut të shtëpivet të fshatit, Rusta, vërejtë tymin që hiqej si tërhuzë prej oxhakut të nxirë të odës së tij. Kjo e shtyri të humbasë fare në mendime. Dhe — as që vërente rrugën e terur e të butë, fushën e gjerë të mbushur plot frymë bagëtish, që në këtë të diel i kanë lëshuar, në kullosë, më heret se rëndom.

Ecte dhe mendonte për të ardhurit në odën e tij; për mysafirët e hershëm. Përpiqej të ndajë, në mendje se kush kthen ditën, në odë, te ai, por mendimet i ngatërroheshin dhe nuk mundej të veçonte kend as prej së largu. «Deri kur kështu?!, thoshte me vete në heshtje kur i shkonte mendja te ata që tërë ditën bredhin nëpër oda të huaja. Vijnë në çdo kohë, shtrojnë muhabetin si t'ua kishte lënë baba; kafe e çaj e nuk vonojnë pulat e pitet që nuk ha-hen prej së miri. Ndërsa Rusta digjet në diell në

ditët që pjekin edhe gurin; shkrumohet etjes e nuk ka kush t'ja çojë një ibrik ujë. Kurse në ato ditë, kur shiu nuk pushon, të gjithë prehen e çlodhen nëpër ndeja, e Rusta, prapë, i gjen punë vetes. Herë duke ndrequr vijat në ara, të mos i mbushë uji me rremba e gjethe e t'i vërshojë ato loçka, që tërë kujdesin e ka ndarë për to; të mos i mbetet vera shterpë. E më shpesh e qet një thes në kokë e tret në mal pas bagëtisë. I dhimbsen fëmijët t'i lagen në shi...

«Po, po. Kështu e paska kjo punë. Kjo dynja» thoshte me vete. — Të këqinj shumë e të mirë shumë pak. Ata të shkretit që u dhimbet malli e të gjallët e shpisë, ipen natë e ditë mbas pune. E ata që koten natë e ditë nëpër oda të hueja shkryejnë pa u lodhur si krymbat nën livore të ahut. I kuqin sytë prej ode në odë, e vijnë me dikend, që doemos të del sebeb apo strësebeb, vetëm sa për ni drekë të majme.»

«Promë erdhën mësuesët, — shtonte në vete e buzët i dridheshin në pëshpëritje të shurdhëta, thujse i lutej kujt pa zë. — Ani, mirë, qebesa qef kam me nejtë me ta. Po, e çelën fjalën se paskan ardhë për msit. E qysh bahet pesë msit përnjiherë? Jo, qebesa, për padije jo, e pse mujnë me shkryej ajo asht tjetër punë...»

Arat tanimë nuk dukeshin e lamshat e hollë e të shprishur të asaj mjegullire, që i kishte kapluar. në agim, livadhet dhe lugajën; tani ishin shprishur e shpërndarë nëpër shpatinën që heshtte nën rrezet e pingulta të diellit. Ajo rrishtë mjegulle kishte mbetur vetëm si një plaf i hollë në të përhimtë. Ata ecnin. Truponin rrugës që prente dy vargjet e përdheckave të fshatit...

Selimi shikoi gjatë tymin, që hiqej si gjarpër i zi prej oxhakut të nxirë të odës, e tha:

— Në odë paske mysafir, Rusto!

— Mirë se i ka pru zoti, o Selim!

6

Më në fund mbërrina ta qetësoj veten pak, aq sa të mund të pushoja e qetë, pas tërë atij vlimi shqetësimesh. Sytë më shkuan në rrezen e hënës, ngjyrë ari, që këpuste fjollat e territ dhe hajnisht përbirohej nëpër dritaren e vogël. Gjërat në dhomë merrnin trajtën e rëndomtë, kurse gjumi, si gjer në këtë çast, iku.

Dhoma ndriçohej ngadalë. . .

Shpalova cepin e trashë të jorganit dhe shikoja atë rrem të hënës, që binte aq bukur në dhomë, në të cilën qëkur mbretëron vetëm heshtja dhe terri. Nëpër atë dritë të zbetë shikoja veten që isha ulur në djersë, si të dilja prej lumit. Kokrrat e djersës, që rrëshqitnin nëpër lëkurë, më përkujtonin atë natën që gjer vonë mbeta duke luajtur me vetveten. Djersa më kishte mbuluar të tërën. Lëkurës më rridhshin kokrrat e saj të bardha. Rridhnin, rridhnin nëpër secilën pjesë të trupit. Gjithkah. . .

...Atë natë lahesha e vetmuar në dhomën time. Isha fikalli vetëm. Dhoma ime e vogël kishte sharruar në heshtjen e saj të rëndomtë. Unë hidhja ujën e vakët e nëpër trup më rrëshqitnin fluskat e sapunit me erë të mirë. Fërkoja trupin, por më tepër dëshiroja të endja dorën nëpër gjoksin e gufuar dhe kahdo nëpër vijat e dalluara. Duart kryeneçe endeshin dhe shtërngonin kudo e pa kujdes. Ndaleshin në gjoks. Preknin lehtas, frikshëm cicat, që kishin gufuar e dukeshin si çepura të kuqrrrema. Tani vetëm një dorë

endej nëpër to. I përkëdhelte. I shtrëngonte. Trupi më mbushej dridhje të ëmbla. Rishtas hidhja ujën e vakët në trup. Fluskat e sapunit endeshin duke rrëshqitur nëpër lëkurë. Duart harronin se janë duke e shtërnguar trupin e tyre. Ndofta e ndinin nevojën e një dore tjetër. Një dorë më të fortë e më të guximshme. Një dorë më të vrazhdë; të bërë grritha, grritha që të mund të linte nëpër trupin tim ndonjë vrragë; jo vrragë lëkure por vrragë shpirti. Diçka që e ndjen vetëm zemra, vetëm gjaku. Diçka që është e ëmbël, e dashur dhe e frikshme. Diçka që quhet... oh, e kam harruar dhe nuk do t'jua them kësaj radhe...

Po ashtu edhe sonte. Me ndryshim: atëherë lahesha me ujë të vakët e tani me djersë të vala. Prapë i shtrëngoje gjitë. Prapë druaj t'i ndrydh. Luaj e kënaqem me veten e hutuar në lojë, në lojën time të vogël... E lëshoja dorën nëpër trup, por sa kalonte shuplaka, dilnin djersë të tjera. Kështu gjersa u zgjova dhe u mbështeta në dritare.

Në qiellin e qetë e të kthjellët si pikë loti, laheshin yjet e shumta, hëna e plotë rrezonte shpatinën e heshtur. Shpatinën që rrallë i këputej qetësia prej ndonjë shushurime të lehtë nate dhe ndonjë të lehure të mbytur. Shikimet, kushedi kah endeshin e lundronin nëpër atë faqe të zbetë. Unë kënaqesha me bukurinë e qetë. Me heshtjen e të këqiave që tani sa ditë kumbojnë në mua.

*

Ishim bashkë në Konferencën vjetore të Rinisë, në qytezë. Atje, detyrë pas detyre, e zgjatën gjer në orët e vona të natës. Qyteza është larg prej fshatrave tona, duhet udhëtuar plot tri orë më këmbë; tri orë

të gjata nëpër ato male që, si i thonë fjalës, «ku as dreqi nuk bën ve». Delegat prej shkollës sonë ishim pesë. Na të pestët. . .

. . . Ktheheshim krye më krye si pula të lagura. Shpejtonim të mbërrinim në shtëpi, sa më parë. . . Hëna ndriçonte. Nëpër njëfarë lpeje të mbyllët që e kishte kapluar heshtja e shurdhër, gjumi i mesnatës, dukeshin edhe fshatrat më të largëta, që sharronin në shpatijet e bjeshkëve të largëta, të largëta. Ecnim të pestët pa bërë zë, një rrugicës së ngushtë që shpin-te malit përperjetë. Ecnim në heshtje e anash ndëgjoni shushurimën e malit të mbyllët. . .

— A din kush ndoj përrallë? — pyeti Xhemajli.

— Unë po ja nisi e mandej secili nga nji! — tha Kadriu ngutshëm, thujtjese dronte se po i humbte radha.

Të gjithë dëshironim të flitej diçka, të mashtronim veten dhe frikën e heshtur që ishte thelluar në ne.

— Ndëgjoni, pra! — tha Kadriu dhe e filloi përrallën: «Ish kon ni plak e ni plakë. . .» — Si Kadriu ma. Të rrish me të tërë ditën, si pushon goja të gjorit!

Tevona filluam një rrugë më trup. Kadriu me Miniren e Ferizin ecnin përpara, kurse unë e Xhemajli sa s'ua shkelnim thembrat.

Duart ashtu tinëz, pahetueshëm e ledhatonin një-
ra tjetrën. Si duart më! Ato kur i kaplon dëshira të përkëdhelin e të ledhatojnë, nuk dinë të ndalur. Endeshin, por vetëm gjer në llëra e asnjë grimë më tutje. Enden. Luajnë. E në lojë masin edhe të rrahurat e zemrës, që bien hovshëm, tik — takun e damarëve të fryrë, të enjtur nga ai zjarr që gufonte. Sa çudi! Edhe duart dinë! Po, besa! Ato rrënqethje të holla, që pëshkonin trupin ëmbël, vinin prej duarve, prej ledhatimit të tyre. . .

Kadriu tregonte përrallën e tij të gjatë: «E kështu plaku mbet pa dru e bukë. Bënte dimër i ftohtë! . . e tjera, e tjera. Ta lëmë atë, se e gjatë është. Dëgjonim atë përrallë dhe ecnim pa kthyer kokën pas. I dronim malit. Po, Po. Ai është i çuditshëm; po i shikove çupat prapa, ehe, ato lëvizin, ecin, vrapojnë; e po u frikësove tepër shumë, ato të mësyjnë. I këtillë është mali natën. E hajt, tani, shiko prapa.

Kur hynim në pyrgje mali pak më të errëta, ku rrezet e zbeta nuk kishin mundë të shpërthejnë gjetet e mbyllëta, duart fitonin pak më shumë liri. Guxim. Shtrëngonin njëra-tjetrën e tevona përziheshin fare në valën e ledhatimit të frikëshëm. E në atë valë, ashtu pa hetueshëm, nga një puthje. Puthje të vogël. Gjaku mirrte flakë, kallej. Nuk shihnim asgjë. As frikën. Puthjet reshin. . .

— Të kam shpirt! — pëshpëriti ai ngadalë.

— Shuj! — thashë.

Droja mos dëgjojnë ata që ecnin para. Minirja mezi priste të ma gjej ndonjë vegzë e të më flas kudo.

— Xhevë, nuk kam besuar se kam me të dashtë kaq shumë! — tha Xhemajli, pas një heshtjeje të shkurtë.

Unë heshta.

— Pse nuk po flet Xhevë, nashta. . .

— Jo Xhemajl, pasha kryet e nanës, veç. . .

Ndjeva dorën e tij që shtrëngoi belin tim. Trupin ma mbuluan rrëngqethje të holla. Të ëmbla. Për një çast harrova edhe frikën, edhe turpin. Harrova se jetoj, apo duhet të jetoj. . .

*

«Oh, jetë, o shkrum!» — klitha, aq sa e zgjova veten prej asaj kllapie të humbur në soditje të natës,

që kishte përtypë shumë orë të shkuara, shumë orë që kishin ikur... Shtrëngova trupin edhe një herë, m'u duk se ndjeva të dridhurat e dorës së tij, dorës së syshkruarit. U hodha në shtrat dhe u shkrehë në vaj. Dëshirova të qaj gjer në mëngjes. Të qaj të qaj e të mos mendoj për asgjë tjetër. Vaj, lot, dhe asgjë tjetër nuk dashurova në atë çast. Por, mendja nisi të pyesë:

«Ku gjendet tash, vallë? Më ka harruar, ndofta, fare? Ka gjetur tjetër: atje në qytet mund të flas lirisht, pa frikë?! A thua më kujton ndonjëherë? — shtoja në vete duke dashur të rikujtoj shkollën e atyre ditëve të pranverës, ate vetë; sa herë e takoja në ato ditë, lëshoja shikimet përdhe; i dronim turpit të botës... Në takimet e rastit, fytyrat na i vërshente gjaku, apo vala e një turpi fëminor që bie pas para-ndjenjës për ndonjë të keqe të hershme. Por, ndofta, nuk ishte vetëm për këtë? Ndofta edhe ai e ka ndjer fort këtë dhëmbje të bukur që vlon qetë në thellësitë e krahërorit?! Ndofta...

Kujtimi për lojën e parë nis të pikojë hidhshëm në porët e ligshtuara të trupit tim, ashtu si lotët që digjnin duke pikuar në grilat e vjetra të dritares. Edhe kujtimi i hidhët qenka bukuri. Edhe nata e qetë, edhe këto grila të vjetra që janë ngjyrosur me të murme, me ngjyrën e vjetërsisë që të gjithëve dikur do të na lindë në lëkurën tonë, në shpirtin e lodhur nëpër mote.

Ah, në këtë botë vetëm një kujtim, vetëm një lot e dënësje që sharrojnë në valët e qetësive të shurdhëta, që sharrojnë në kohën që ikën e nuk kthehet!...

Tani sa ditë zgjohem vonë. Më është bërë shprehi të lexoj gjer në orët e vona. Herë-herë, tërë natën e

çoj duke menduar kot së koti. Po! Ndonëse e di se kotësia është vetëm kotësi; arnë-arnë e ndytë në kë-mishën e bardhë.

Megjithatë, koha po rrokulliset. Po mbështillet në lëmshin e vet. Pa kthim.

* * *

Dje në treg, Rustën e kishte ndarë Smajli dhe ja kishte thënë të gjitha, edhe njëherë. Rusta i ishte përgjegjës se ka kohë edhe ndonjë ditë, por ai u ishte ngjitur si rriqra duke lllomotitur për njëmijë e sa të mira që i paska miku. Dikur i mërdhezur sa s'ka i ishte drejtuar:

— More Rustë, a di çka asht besa?

— Po bre, Smajl, mirë bile! — i gjegjet ai.

— Qe dora, besën e ke!

— Nuk po dij pse? — thot Rusta.

Nëpër mendje i kalojnë sa e sa shembuj të kë-tillë, që të tjerët, si Rusta, kur kanë pasur vajza të pafejuara e u kanë rënë të këqinj të brenda, është dashur o t'ua jipnin çikën, ose të derdhnin gjak. «I tillë është edhe Smajli!», mendoi ai. «Njeri që për ni rragëzinë i shet edhe babë e nanë», si i thonë fjalës.

«Kushedi se çka dreqin don me pjellë këtu?!» shtoi Rusta me një ofshamë të thellë, pa thënë as më të voglën fjalë. «Smajlin e njoh mirë», u thonte ai «me guxu s'len gja pa ba».

— Shtrihe dorën: qe besa, Rustë! — përsëriti.

— Veç ta dij pse po e jep besën! — thotë Rusta.

— Sot e niqind vjet s'ka me ta lypë kush, ma!

— Kon, bre, Smajl? Fol, se qebes, kur e shtrin dorën qeky Rustë plaku, tokë e qiell m'u ba bashkë

— fjala e tij nuk luen. Folë e mos u përbi, se burrat para plumbi ja thojnë kangës! Folë!...»

— Pushkën, po thom! Sod e ujdisa punën me ata, veç për ty. Veç, Rustë, e mira duhet me pasë të mirën... — i zbut edhe fjalët ai.

— Rusta nuk ka pasë pushkë, ti ma ke shpikë, ti ma paske shly. Kurrë falë mos të kofsha! — thotë Rusta.

— Unë ta paskam shpifë, a? — dridhet Smajli.

— Ti vetë, Smajl! E din mirë se kurrë... — deshi të thotë se kurrë nuk ka pasur e as që din ta përdorë, por i erdhi turp nga njerëzit, që nisën t'i afrohen.

— Ani, Rustë, ani!

— Arusha me shoshë nuk trembet, o ta pasha hajrin! — këput shkurt fjalën Rusta. Smajli zharron në grumbullin e njerëzve, që sa dëgjuan duke pikur fjalë të egra, u grumbulluan si bletët në zgjua.

Vonë, kur dielli ishte ngjitur në qemerin e zjarhtë dhe derdhte vrushkujt e kuq; njerëzit ishin strukur nëpër hijet e shkurtra në qytezë... Smajli e ndiqte këmba-këmbës hijen e Rustës, që dredhonte nëpër shitore të ndryshme të kryejë hallet e veta; në fund i thotë:

— Ti Rustë, u hidhnove për kurgja! — dhe zgërdhiet.

— Jo, jo! Mos i bjer pishman. Shko e bane atë që e ke pasë ndër mend.

— Rustë, a din...

— Goja e Rustës ni herë flet. S'ka cic-mic! — thotë Rusta hidhërueshëm dhe bën të niset të kryejë edhe ca punë të vogla dhe të tresë për në shtëpi.

— Unë e kisha hallin tjetër kund! — shton Smajli i mbushur frymë dhe mezi shqipton fjalët,

ngutshëm. E ndal dhe e lut të bisedojnë gjatë. Por Rusta ja pret:

— E di ku e ke pasë, po me aso dokrrash unë nuk hi në thes! — dhe ja bën me dorë të fillojë.

— Ani çka po më thue, se miku po më pret me ja çue xhevapin.

— Ka vakt! — pret fjalën ai dhe ndahen.

7

Atë ditë kur u hap dera e dhomës e zhurma më zgjoi prej gjumit të rëndë, dielli ishte ngritur në kupë të qiellit. Nëna hyri me një letër në dorë, që sa e kishte sjellë postieri. (Ai këtu vjen vetëm dy herë në javë!) Sa vërejta letrën e shkruar nga vllau, brofa si e luajtur prej mbulojave të mia, që u vinte era djersë.

Mora letrën dhe shpejt e hapa. Dëshiroja sa më parë të shihja ç'shkruante Halili; ai është në klasën e tretë të Normales; i vetmi që më duhet t'ja them të gjitha, ndofta pse mbaj një shpresë të mbështetur te ai.

Në të njejtën zarf ishin dy letra: njëra për tërë familjen, siç shkruan rëndom, e tjetra një letër e bardhë, e shkruar me germa të imta, mbante mbi-shkrimin: «Sime motër». Nëna — u ul në skaj të shtratit dhe e dëgjonte letrën me vëmendje. Herë-herë e vidhja me sy: ajo më shumë shikonte fytyrën time të zbetë, se sa më dëgjonte. Në fytyrën e saj vihej re ngjyra e shqetësimit. Ajo i luante buzët në heshtje duke pëshpëritur lutje, ndofta për shëndetin tim. «Zoti na ruejtë, po don me u tranu, ata të malit!», dëgjova pëshpëritjen e saj me zë të shurdhët, si në ofshamë.

Letrën e parë e lexova shpejt dhe u mundova

t'ja shpjegoja nënës krejt çka nuk kishte kuptuar, që të dilja prej dhome. Të lexoja letrën time, në qetësi. Por ajo u ndal:

— Çika jeme, u ba dreka! — tha duke më shikuar në sy. Kishte frikë nga dobësimi i shëndetit tim, që vinte duke u tretur dita me ditë. . .

— Qitash po çohna! — i thashë.

— Ç'ka po don me të qitë? — shtoi

— Njiherë kurrë! — gjegja.

— Qysh kështu, moj bi, pa shti gja në gojë? — nguli këmbë.

— Ani, bre nanë, qe, po vij! — i thashë vetëm sa ta largoja e të qetësohesha njiherë. Ta lexoj, në hesh-tje letrën, e vllaut, në të cilën kushedi çka shkruan.

Nëna dual.

Hapa letrën dhe, sa pashë geramat e para, m'u duk se lodhja, bashkë me të këqiat e tjera, iku nga unë. Fare e qetë ja lëshova sytë e enjtur, e ndër të tjera, lexova :

«E dashura ime motër,

Lajmi se kalove klasën e tetë me sukses të shkëlqyeshëm, beso, më gëzoi aq sa nuk dita ç'të bëj më parë. Dëgjova se kishe qenë nxënësjja më e mirë në shkollë. Urime, urime motër! . . . Uri-me, urime, se nuk më ka mbetur fjalë as shpre-hje të përshëndes këtë sukses!»

Dy pika lot, rrëshqitën faqeve të mia dhe ranë në letrën e bardhë. «Oh, vllau im!», ofshana thellë në vete. M'u duk se asgjë në botë nuk qenka më e madhe, më e bukur se fjala. Fjala, kjo e ëmbla për shpirtin e mbushur vrerë, hidhërim që vetëm jeta di ta krijojë.

«Bindu se kjo është hera e parë, që edhe do-
ra, duke shkruar këtë letër, më dridhet prej
diçkafës së madhe. Prej asaj dëshirës që kam
pasur për suksesin tënd, për gëzimin tënd,
motër. Sepse, ky nuk është vetëm gëzim për ty
vetëm pse mbarove klasën e tetë, por edhe për
shumë e shumë gjëra të tjera që, për fat, sot nuk
po mund t'i them e t'i rreshtoj ashtu si kisha
dashur t'i radhis! . .

E dashura motër, e di se ndarja prej shkolle
dhe atij rrethi ku i kalove tetë vjet të duket pak
e rëndë. Të dhimbsen shokët e shoqet; shkolla
e gjithçka që ndodhet në të. Por, njeriu duhet
të jetë syçelë në vargun e ditëve pa ndodhi të
dukshme, pa ngjarje të mëdha. Për këtë njeriu
duhet ta ketë të qartë se në jetë, herëherë, ndo-
dhin edhe të papritura, që duhet pritur e për-
cjellë me gjakftohtësi të plotë. Qëndrim të ve-
çantë duhet pasur ndaj atyre gjërave që duhet
të ndodhin patjetër!

Ndarja prej fillores sate të dashur, prej sho-
këve e shoqeve, rrethit ku i kalove aq vjet, është
vetëm një pjesë e kryer e ligjit të natyrës, që
vepron mbi dëshirën e njeriut pa pyetur për
dhembje e lot. Pra, keni përjetuar vetëm një
ndërrim të vogël, që është zbatuar në ligjin e
natyrës, e që ngjan vijueshëm në jetë. Ky ligj
është edhe i rëndë, i pamëshirshëm, sidomos për
ne të rinjtë. Por, megjithatë, të lutem, motër,
mos të të dëshprojë ajo ndarje, mos e mundo
veten kot, se nesër do të qeshish me veten, me
gjestet e tua. Po them «nesër» se e nesërmja jote
u vu mbi themele të forta pas suksesit të shkël-
qyeshëm.

Letra shkoi gjatë, por e di gjendjen tënde dhe po të shkruaj. Kësaj radhe, një fletore e tërë, nuk do të ishte tepër. Në fund, të lutem më dëgjo e flaki prej vetes të gjitha mendimet e këqia, të padobi, dhe shfletoji librat pak se, ndofta të duhet t'i shtrohesh provimit pranues.

E dashura motër, më shkruaj gjerë e gjatë për të gjitha ato që të interesojnë t'i dish e veçmas për ditën e ndarjes prej shkolle. Dhe — mos harro, tregomë mos ka ndodhur ndonjë e papritur për ty a për mua.

Urime e të përqafon yt vëlla

Halili

Letra e vllaut më habiti më tepër se kurrëndonjëherë gjer tani. Jo për shkrimin e bukur e të rrjedhshëm, por si mundi ai, në moshë fare të re, ti kuptoj të gjitha brengat e një vajze që për të është fare e largët. T'i dish të gjitha plagët e shpirtit që e brejnë me egërsi, dhembjet e pandërprera, që më dukeshin se nuk kanë të sosur kurrë.

Kam menduar se gjithmonë, këto të gjitha do t'ja rrëfeja vetëm vetes; me lot e ofshamë; me dënesje e përpëlitje të pakuptimta, në heshtje e vetmi. Secila germë në atë letër më dukej si një rreze e pruaruar e diellit, që vak gjakun e udhëtarëve në agun e hershëm të ditëve të vjeshtës, që zbardhojnë me vesë të ftohtë. E rreshtat, ashtu të shkruar bukur e me kujdes, lëshonin, në shpirtin tim valë të lehta puhie, që bien e freskojnë damarët e tharë.

... Letra, letra e Lilit dhe askush tjetër nuk kishite mundë ta shlyente atë shkrum e dhembje në shpirtin tim, deri në fund si të mos kishte qenë kurrë. Tani,

shpirti më është lodhur shumë, thua jse udhëtoj në rrugën e jetës së pashpresë, por... (Nuk po vijoj tujtje, se e vërteta është e hidhët për mua dhe ju. Më mirë mos ta dini! ...)

Rëndë rëndë qenka të jetosh pa pritë diçka prej jetës! Diçka të bukur e të mbarë, që lehtëson ikjen e kohës, kalimin e ditëve...

Letrën e lexova edhe një herë, dy, tri... Herën e fundit shikimet m'u ndalën në gjysmën e fjalisë: «...mos ka ndodhë ndonjë e papritur për ty, a për mua?!» «Çka do të thotë kjo?» mendova me vete. Ndofta Lili ka menduar... për... fejesë!?

Sa m'u kujtua kjo, një shqetësim i hovshëm më kaploi fund e krye, në tërë qenjen time.

«Me na fejuë?» mendoja dhe pyesja veten. Pastaj çka ndodh me ne? Kah t'ja mbaj unë, fatzeza? Qe: u mbyllën dyert e ëndrrave, dyert e shpresave të mia të shkurtëra! O zot, vetëm kjo të mos të ndodhte, se moti, sa herë më kujtoheshin këto mendime të këqia, trupin ma përshkonte një dridhje frike e tmerri, që nuk dija as vetë kah vjen.

Por, tani, disi, e ndjeja veten më lehtë, isha më e qetë. Më dukej se një pjesë e frikës iku nga unë. Tani njimend besoja fort në premtimet e Lilit.

* * *

Oda e vet ju duk më e këndshme se ç'e parandjente. Rrugës kishte menduar se do të duket i lig, prej pamjes së zyrtë të fytyrës do ta marrin vesh se janë të tepërt, të padëshiruar në konak. Por jo! Ajo fytyrë, me një rrënoqethje të hollë nga lodhja e vogël, erdh e u bë e afërt, e këndshme për të gjithë.

vetë Rusta ndjente një qetësi të prajshme, që ja përshkonte trupin. Një kënaqësi të lehtë, që lind rrallëherë në shpirtin e brengosur të fshatarit të lodhur, që vetë lidhja dhe thjeshtësia ja jep bukurinë e njeriut shpirtkulluet si pikë loti. Njeriut që çdokush ja ka lakmi bukurinë dhe pastërtinë e veprës së tij të vogël. (Vepra e tij nuk është e madhe. Ajo fillon në çdo agim e ndërprehet me terrin që bie pas orëve të ditëve të gjata. Pas punës së larë me djersë!) Rusta veprën e vet e do. Ajo i duket se është e vetmja që njeriut ja shton madhështinë si qenje mbi tokë, si njeri. Po, po. Ai gjithmonë e ka matur njeriun nga kjo anë...

— A, u lodhe, more Rustë ziu? Ty nuk të ban drejqri rahat as në këto shijavina, që i fal zoti! — tha Smajli, që ishte mbështetur në ballë të oxhakut lodhshëm.

Ai ishte një zdap i thatë. Për të, thonë, se tërë orët e mëngjezit i kalon pranë pasqyrës duke i kalakryquar ato pak qime që i kanë mbetur «të gjalla» në kokë. Ç'të bësh? I duhet herifit ta mbulojë atë llazinë që shkëlqen si poç elektrik, apo si i thonin në mahi shokët si «semafor i mjerimit». I vjen turp herifit të dalë ashtu para nxënësve-tullac, vetëm me ato pak qime të shkepura anash.

— Çka t'i bajsh, shok drejtor, po duhet t'u rrish gati të bekuemve, se fëmija po dojnë bukë. Po duhet me hangër, more vlla! — gjegji Rusta duke u përshëndetur me të gjithë, ashtu me radhë, siç ishin ulur. Secilin e maste me sy, gjatë. I tha këto fjalë jo për t'u ankuar, por vetëm të mos e hetonte kush se në mes tij e Smajlit kishte ndonjë të pamirë. Tek e fundit, rendi e do, në odën

e vet, edhe armikun, zakon e kemi, ta nderojmë. Tani në të shkrephtë!...

Pas pyetjeve e përgjegjeve të shkurta, të rëndomta në ndejat e odave, Smajli u kërrus pak, dhe me atë maturinë tanimë të mësuar tha:

— Na jemi pa kohë Rustë, nuk mujmë me zgjatë muhabetin, veç po ja nisi shkurt.

— Ani de, llaf po bajmë! — e plotësoi Rusta, që e dinte mirë se ku do të binte tehu i sopatës së tij.

Rusta në mendje e kishte bërë gati përgjegjen dhe, ashtu qetë e me kujdes, e dëgjonte.

— Kjo asht hera e tretë që të bijmë në konak, për çatë punë. Nashta po e teprojmë, veç jemi mbetë nërmjet dy zjermeve! — «I mjeri ti, more Smajl ziu», mendoi pasi e këputi fjalën, «po të lidhun e kishe pasë këtë guhëz», dhe vazhdoi: — Miku thotë kallxomni çka po thotë Rusta, po dron që nuk po ecim... E ti hala kurrëja të këputun: na vjerrtë, — dhe heshti. Sytë i picrroi në fytyrën e Selimit, që i ndërronte ngjyrat orë e ças. Dicka si turp, si frikë e këputi në shpirt, kur vërejti atë shikim të egër që ja kishte ngulur në sy, Selimi. Vetullat e trasha e të zeza të mbledhura mbi hundë, si një truç i zi, ai shikim qortues dhe ngjyra e zbetë e Selimit e shtyti të ndalet, të heshtë pak sa ta korrigojë veten, mos ka lëshuar ndonjë fjallë të rëndë. «Ç'të keqe i bëra këtij Çehersuzi që është mrrolur?» pyeti veten në heshtje.

Në odë, për një çast, vetëm lojë shikimesh.

Mësuesi e tjerët shikonin njëri-tjetrin dhe në heshtje qeshnin për diçka, kushedi pse...

— Kadalë, bre Smajl, se: niherë jepet fjala, e tash? Nashta s'i ka ardhë kysmeti, tehir pak.

— Po, bre Rustë, po! — Po çka me i ba mikut?

— Mos të ngutet, ej. Thuni ma kadalë.

Prapë heshtje dhe lojë shikimesh. Rusta luante me kokrrat e trespihëve dhe shikonte para vetes, kurse Selimi i vidhte të gjithë me radhë, me bisht të syrit, thuajse i njihte për të parën herë. «Eh, mori tokë», murmuriste me vete. «Shumë trullanit i jep bukë. E mban me të shkelë... Hajt, ebu, se vallahi s'a metë me këqyrë për fytyrë e nderë; dinari fe, dinari fytyrë, dinari nderë, dinari jetë. S'ban, bre! Tani hidhnohen në mu. Qebesa, unë lulë ndër daij! Msustë kur bajnë kështu — ani drejtori vetë! Hajt, bacë, hajt!..» — shtonte në vete i n bushur plot helm e vrer.

— Izën, pra Rustë? — u dëgjua zëri i trashë i Smajlit.

— Po rrimë, burra?!

— Mirë mbeçi e për të mirë! — shtoi dikush.

— Qebesa e zotit me qef paç me ju ndalë sonte. Po rrijmë, bajmë llaf e muhabet. Bukë e zemër, o burra...

— Për gëzim ju paçim shëndoshë.

Duke dalë, dikush i fshinte sytë e turbulluar nga tymi e mugëtia e odës së mbytur në atë mjegullirë të lagësht.

Smajli e ndau Rustën pak larg të tjerëve dhe i pëshpëriste me droje:

«Përnjiherë qe pesëqindmijë dinarë!» — dhe nxuar nga xhepi i mantilit dengun e pesëmijsheve të blerta. Ishte kërrusur e përgjonte të mos e ndigjonte kush anash dhe lëvizte buzët shpejt si në dridhje.

«Folë, Rustë, a janë boll? Nashta edhe... veç...

«S'i kam çelë pazar tokës, shok drejtor!» — thoshte Rusta, me qëllim që të thumbonte pak, por ai as që ndëgjonte se çka thonin fjalët e tij. Nuk kuptonte asgjë. Dronte mos po i mbetej pa thënë ndonjë prej atyre për të cilat kishte menduar gjatë.

— S'ki pse m'i çel pazar tokës. Qe hupse, për çikë. Miku... nashta edhe veç... njiherë kaq.

— Jo, more Smajl, mishin tem e ha e nuk e shes evladin me pare. Po, po çuditna qysh nuk po të vjen marre, more drejtor ziu. Kishe ti duhet...

— Kurgja nuk asht, bre Rustë. Tanë kështu po bajnë. Edhe mik edhe pare. Kush a tranu me lanë milionin pa marrë? Mos u ban... ha, ha, merr... — e ndërprente ai.

— Shyqyr që nuk janë tanë msustë si ti, more Smajl, se çatëherë nuk kishim pasë pse i çelim sytë pej marrje...

Smajli uli kokën. Atë tubë të pesëmijësheve e rrsi në xhep dhe preftoi si qen i plagosur nëpër kopshtin e mollave, trup. Dëshiroi të shpejtonte kah shokët, po sa dëgjoi gazin dhe mahitë e tyre, u kthye një rrugë tjetër...

IV

8

Një parandjenjë e keqe, qysh se lexova letrën, më përcjell në çdo hap. Para syve, në çdo orë që mezi kalon, në çdo ag e mbrëmje që zhagiten përtueshëm në ëndërrime, më duket se po troket dora e ndonjë

lajmëtari të keq, dora e zezë për mua. Sa kush që e thërret babën te dera e oborrit, mua më përshkojnë rrënqethjet e frikës, flakë. Secili njeri që shkon ose vjen te na, më duket se e ka ndër mend të bëhet mësit për fejesën time; se ka ndarë, në mendje vendin dhe djalin që më lyp për nuse. Por, jo vetëm kaq. Gjërat e shpërndara nëpër oborr, brenda në shtëpi, e, edhe drutë e palosura; të gjitha, të gjitha më duket se më urrejne, se më thonë t'i mbledh ato pak troha të qëndisura e tok me dhembjen dhe shqetësimin tim, të ikë dikah, pa kthim.

Tani, siç u thashë, askund nuk gjej qetësi, çlodhje të shpirtit nga të gjitha ato që më mendojnë. Disi, ato më bëjnë të mërzhitem edhe më tepër; tërë kohën e ndejes nuk flasin për asgjë tjetër pos për fejesa, gjëra të qëndisura, yrneqe e të tjera. Këto më shtyjnë t'u iki edhe atyre ndenjave që i kam pasë dëshiruar tepër.

Dje erdhën Feridja dhe Resmija dhe haje dreq atë kohë që humba sa isha me to! Ferides i ishte mbushur koka vetëm çarshafa të qëndisur. Bluante, rreth tyre, si mulliri i prishur:

— Kuku Xhevë, çfarë qejzi ka pru nusja e Metit!
— tha, ndërsa fliste për pajë.

Nëpër atë fytyrë të vogël e fëminore kishin nisur dy vija që ndaleshin nën qepallat e zeza, që gjithmonë i rrijnë si të mërtisura nga pagjumësia.

— Çfarë qejzi, çikë? Do arna të zdralavta! — ndërhyri Resmija, që e dëgjonte atë, fare pak, dhe që nuk ja kishte mbushur syrin paja e nuses që erdhi.

— U, çika, pa kallxoni, përnime, çfarë nusje erdh? — thashë sa ta prisja grindjen që nisi të vlojë në mes tyre dhe shtova: — Nuk pata me kanë me shkue e me pa!

— Si katërdhetë qyqet! — tha Resmija.

— Arni për thes! — shtoi Feridja e inatosur.

— Si ai zhelani që ka me të marrë ty! — tha Resmija, ashtu, ashtu e mbushur mëllef dhe e gëzuar që e njihte të fejuarin e Ferides sa t'ja zinte kokën me fjalë

— Mbaja gajlen ti atij sokolit tim! — shfryu Feridja dhe uli kokën. Një valë gjaku i ra hovshëm nëpër fytyrë dhe ajo rrumbullake, e zbetë, u skuq! Sytë gati ju mbushën lot. Pashë, se ashtu e turpëruar, që i dilte krah të fejuarit dhe e skuqur gjer në vesh nga të inatosurit, nuk mund të qetësohej më për bisedë të prajshme si rëndom. Pas pak shkuan. . .

Në dhomën time, prapë, ra barra e rëndë e hesh-tjes. Këtë vetmi e pëlqej, por vetëm kur mbetet vetëm me mua, e heshtur. Por sa mbyllem në këtë vetmi, nis fatkeqësia; filli i kujtimeve ndahet nga unë dhe merr udhë. Tret nëpër kthinat e harresës e shprush poret e dhembjeve, që pastaj zgjohen dhe brejnë egër.

Që t'u ikë këtyre mundimeve, ndalem në një kënd dhe lexoj. Çka, mos më pyetni. Çdo gjë që më vjen në dorë; libra të vjetër, copa gazete e çfarë jo se! Vetëm librat e bankave të shkollës, akoma nuk i kam hapur për t'ua lëshuar një sy. Në lexim shumë shpejt i harroj të gjitha dhe ndjej një çlodhje të këndshme si të isha endur gjatë në natyrë, në qetësi.

* * *

Rusta, deri në ditët e vona nuk e kishte ndjerë tehun e moteve, që e rëndonin pa mëshirë. E tash, çdo zgjim në ditën e re, i duket se ja shton nga një peshë në cepat e thatë. Trupi i ishte terë e gjymtyrët e këputura mezi e mbanin. Çdo ditë e

më tepër e ndjente qartë ligësimin që nuk kishte të ndalur. Zaten, koha e bënte të vetën... Vera me punët e saj të shpejta, që nuk pyesin për lodhje e pleqëri, sa e kishte gëzuar aq e më tepër ja kishte dhënë «hakun» secilës pjesë të atij trupi, që derdhej ngadalë në të brejturit e dhembjeve të heshtura. Çdokund, çdo lak e nyje i ishte ligështuar dhe e mundonte me dhembje të vazhdueshme; megjithatë heshte, se nuk dinte si të ankohej. Nuk dinte ku po i dhemb — i dhembte tërë trupi, dhembjet i ishin shkepur. Në fytyrë i binte një hije e zymtë, e rëndë.

Ndezi stufën dhe një duhan. Kollitjet e forta, d'is: ja larguan dhembjet dhe ja kthelluan sytë e përgjumur.

Rregullonte me kujdes secilin kënd të odës. Palongonte rrobot e shpërndara. Fshinte. Herë-herë ulej pranë zjarrit dhe sharronte thellë në botën e kujtimeve të vogla. Tretej në një brendi të shqetësuar, ku binin rëndë dhembja dhe dashuria. Vetja i dukej sa një pupël që udhëton në kurrizin e valëve të mëdha dhe tret rrëshqanas në gojën e një gremine të zezë e të pafund. E gjërat, në odën e rregulluar mirë, i dukeshin se janë bërë pjesë e atij trupi dhe udhëtojnë bashkë me të, në atë gjir të zi, që i pret gojëhapur, që të humbin e të treten diku, pa gjurma. E mbi tokë t'u mbetet një pjesë e kujtimit për një përpjekje gjallërimi të mundimshëm.

Vetë ngjyra e odës i dukej e mbyllët, e rëndë. Ngjyrë që shënon diçka të madhe, të dhimbshme. Diçka që këputet vështirë prej shpirtit, ikën e nuk kthehet më. Ndjente një dhembje që lind e shtohet pahetueshëm, për çkado; edhe për muret e for-

ta që nuk marrin frymë, edhe për gjësendet e ngurta. që nuk flasin, që nuk lëvizin.

Në odë hyri Selimi me dy fqinjë të tjerë. Pas një kuvendimi të shkurtë, që rrodhi ngadalë kur zunë fill përshëndetjet, fjalët u prenë. Rusta u ngrit në këmbë e me një breshër fjalësh të thekshme ja bëri për hajr vazhën e vetme të Kadri Mehës, për djalin e Kadriut, të dytin.

Selimi, me dy fqinjët, pas një ndeje të gjatë, gjer kur dielli i ulur mbi bjeshkë derdhte rrezet e holla si fije ari mbi gjethet e rrëpjekura, biseduan gjatë për të gjitha. Tevona dualën, thekën hapin.

«E pat edhe kjo!» pëshpëriti Rusta kur odën e kaploi heshtja. Gjer në këtë çast veten e kishte ndjerë të shtangur, të lodhur e të mërzhitur prej diçkafit të rëndë e të zhytur në gjak. Por, tani, ja, në këtë çast, të gjitha ju dukën se fluturuan prej cepave të krahëve të tij. Dhe një valë e lehtë, që binte qetësisht në shpirtin e tij, e bënte të shkrihej në atë lehtësim të kthjellët; në lehtësimin e ëmbël të shpirtit të shtrënguar të jetojë me drojtje.

Fytyra thatike i ishte zbehur e rreth syve, si e vizatuar lakuriqohej një vijë e hollë, e zezë. Shtrëngonte sytë e enjtur dhe shikonte në dritare. Shikonte, ashtu pa cak, vetëm diku. sa t'ja lëshonte vrapin shikimit që ikën e tretet diku në largësitë e horizontit. Picërronte sytë dhe shikonte me vemendje thujse donte të giejë të tjerur në ajër, të vërtetën, veten, jetën dhe kuptimin e saj: atë kuptimin që i dukej i mbyllur mbarë në lëvozhgën e pazbërthyer të kohës, që nuk ndjente asgjë, për asgjë mbi tokë, pos vrapit të saj, që nuk kishte të ndalur. Asgjë nuk mund të mendonte, sepse në ko-

kën e lodhur i ishte ngatërruar dëshira të njohë e të dijë gjithçkafin dhe mënia që vlonte prej urrejtjes për të gjitha, që nuk donte të mësojë për asgjë. Sa më shumë që dëshironte të thellohej në thelbin e diçkafit, mendja i humbiste në kujtime dhe dyshonte mos të gjitha ato që i kanë mundur ishin vetëm pejzitet e një ngatërimi të mangët, që ai e quante «dreq».

Era luante me gjethet e këputura. I sillte mu para shikimeve të tij dhe i përplaste në skutat e gardheve të moçme. Era binte gjethe. I hudhte kahdo. Luante...

«Ky dreq, qenka vetëm një pështjellim i gjetheve që i ngatërron era nëpër tokë. E njeriu si gjethi i vogël, këput e vyshk, sillet kah e dredh furishëm tërbimi i atyre valëve...», mendoj ai dhe i fshiu sytë.

Shikoi edhe një herë larg, larg diku. «Çika e jeme!», belbëzoi nëpër një ofshamë e një kokërr loti la lagu rrudhat e faqes dhe u ter te buzët, që i dridheshin. Ndjeu në shpirt se diçka e tij u këput, iku përgjithmonë...

* * *

Nëna çdo ditë bëhet kureshtarë për punët që bëj, përherë e më tepër. Sa marr ndonjë libër e thellohem në lexim, ajo i bie derës e me njëmi një pyetje më nevrikos, sa nuk i gjej vend vetes. Kështu gati çdo ditë. Kështu edhe dje:

— U qorrove, bijo, po gjuj ato vrede! — më tha dhe nisi të mbyllë derën, por e ndala:

— Hajt, bre nanë, këqyri punët tua!

— Pasha nanën mbete batallicë, oj Xhevë. Merr

çiko diçka e puno, se tybe, nuk del kush që të mban kështu. Kqyri shoqet. Fatbardhat i kanë ranisë — dhe këputi fjalën sikur e kuptonte gjendjen time të keqe, që nuk dëshiroja as të dëgjoj për gjëra të tilla.

— Punë e madhe, ty mos t'rrrokë gjajla e kërkuj. — i thashë duke theksuar veçmas secilën fjalë.

— Qysh, bi, gjajla e kërkuj? Kush me bajtë gjajlen tande? E huj po të doket nana, a? Jo bijo, pasha zotin, je dalë dynjaje krejt. Mlidhi pak ato kokrra, se të kanë fluturue të tana.

— Po, bre nanë, po! Këqyri të tjerat punë, se kallaj bahet. Tana ndreqen. — thashë dhe u mundova t'ja mbushja mendjen që të ikte.

Sa herë këpusim bisedën e ajo del prej dhome, me shpirt të brengosur, mua, nëpër mendje më veton e kaluara e saj, përndryshe nuk di si do të kisha mundur t'i duroja fjalët e tilla.

E kaluara e tyre është e hidhët. Disi i shoh të gjitha (e bashkë me to edhe nënën time!) me veset dhe vërtytet e tyre, që bota i përgojoj vetëm për aq sa shihen me sy, vetëm për ato që i shohin, punën dhe sjelljet e tyre në shtëpi dhe jashtë saj. Kurse mua disi më duken pak ndryshe. I shoh si treten ag e terr pas punëve të përditshme, pa bërë zë. Durojnë mirë e keq, e në fytyrë rrallë u lexohet shqetësimi për ndonjë të pamirë. Ashtu duken edhe pse janë të lumtura. Të paktën, ato nuk thonë asgjë. E pikërisht heshtja e tyre më habit pa masë. Në mendje më dalin, të qarta, portretet e atyre grave, pjesëtare të lëvizjeve të ndryshme, që ngrejnë lart zërin për lirinë dhe barazinë e plotë të tyre në jetë. E këtu, në shtëpinë time, shoh nënën dhe të tillat si ajo, që nuk guxojnë as të nxjerrin zë për asnjë të keqe.

Herë-herë mendoj se ato heshtin, ndofta vetëm

që të mund të thonë diçka nga të gjitha ato që i mendojnë. Sepse vetëm kështu munden. Kështu më ndodhi edhe mua. Heshtin që të mendojnë për të bardhën e të zezën, për atë që mundon shpirtin e tyre, të heshtur për të gjitha, e tani t'ja thonë vetëm vetes në heshtje, pa zë. Le t'i dijë vetëm zemra e mundur, e me to le të përpiqet t'ja shërojë plagët vetes, sepse të veprojnë kështu s'i pengon kush dhe as që i drojnë gazit të botës.

Në heshtje të thohet gjithshka e me zë asgjë. Po, po. E kështu varg sa nipa e mbesa i janë rrëfyer vetëm vetes në vetëmi të plotë e në heshtje të shurdhët, që pas tyre kjo të vazhdojë t'u bëhet ligj. Ligj i pashkruar askund, të cilin malet tona e dinë përmendsh dhe nuk e harrojnë dot. Sa çudi. Të kishte qenë diçka e mbarë që i paraprin njerëzimit kah drita, si rrezja e hënës që ndriçon rrugën e udhëtarit të vonë, vallë do të respektohej me kaq përpikëri? Kushedi! Këtu në brigje shumë gjëra ndërrojnë për një çast, e shumë të tjera ngelin të patundura, si shkëmbinj të fortë me shekuj.

o o o

Smaili ishte mbështetur për një trupak të kumbullës dhe shikonte frytet e pjekura që kishin marrë një ngjyrë të brustë, që lëshonin një erë të këndshme. Erë të kumbullave të pjekura, që shkepej nëpër tërë shpatinën. Ai vërente kumbullat, që mbështilleshin sa herë i luante era, dhe mendohej të përbironte shikimin gjer në thellësi të pafundme të qiellit të qetë e të kthjellët.

— Folë diçka, Ramë! — i tha të nipit, që rrinte ulur afër tij, ashtu mbështetur në trupak.

— Nuk po di, daja Smajl! — gjegji ai, e në fytyrën e njomë, që mblidhej në atë lëkurë të trashë, i përfntonte një ngjyrë e zymtë, ngjyrë që rrëfen për gjëra të hidhëta.

— Mos po mërzhitesh? — shtoi Smajli.

— Jo! — tha ai — zoti nuk dashti me na ndimue! — shtoi me një ton që shprehte dhembje për dëshirën e thyer.

Me të përmendur fjalën «zoti nuk deshti me na ndimue» — Smajlit i dual para shikimeve një ditë e gjatë, një ditë e madhe kur qe nisë për në një rrugë: atë pat vendosë t'i besonte zotit, rishtas. Kishte pasë dashur të bëhej fetar i mirë, vetëm me kusht që hoxha ta kryente atë që e dëshiroi tërë jetën e tij. Atë për të cilën pat ëndërruar shumë net. Tani ju kujtua ajo ditë...

o

... Arat e kishin humbur shkëlqimin e blertë të stinës së bukur dhe kishin marrë një ngjyrë të verdhë, të mërtisur. Gurina kishte nisur të terej e të thahej si lëvozhgë e guaskës së humbur në zall. E flaka e vrushkujve të kuq të diellit, përplasej pingul në faqen e thatë të gurinës. Dielli digjte. Përcëllonte.

Smajli truponte arat e lëbyrta në atë pikë dite të zapullueshme. Fusha dukej fare e shkretë. Bagëtia ishte tutlue në hijet e mbyllta e merrte frymë me një dihamë të shpeshtuar. Njerëzit, gjithashtu, ishin strehuar e ua kishin lëshuar vendin rrezeve që binin në tokë si gjuhë e kuqe flake. E tërë fusha dukej se mbështillej në lëmshin e një vezullimi të argjentë, që derdhej pa kursim mbi tokë.

Qielli, si një grusht i bërë gërryes, dukej se ishte ulë fare afër dheut të nxehtë...

Megjithatë, në qenjen e Smajlit vetonte, herë-herë, një rremb i hollë puhie. Një rremb që ja fre-skonte vetëm një pjesë të gjakut, që tevona nuk dinte as për vapë e as për qetësi.

«Shpirti im i vogël!» — mendoi e buza e trashë nisi t'i dridhej, thujse pëshpëriste diçka të pështjellët. Fytyrën e djersitur ja përshkonte një fije e buzëqeshjes, sa herë i shkonte mendja te Xheva e vogël.

Ecte. Djersa ja kishte ulur këmishën e rreth syzave të diellit i ishte tubuar zdrali i asaj djerse, që rridhte curril. Kjo ditë, disi, ja përkujtonte motet e hershme të vegjëlisë, kur në pikën e vapës humbte malit pas bagëtisë. Por ato ditë ishin shumë të largëta, të palosura thellë në pluhurin e harresës dhe i vinte tepër rëndë të mendonte për to. Tani sa ditë mbi të gjitha e rëndon dëshira për fejesën e Xhevës; dëshira për t'ja bërë atë nuse të nipit. Nuse të të vetmit djalë që kishte motra e tij.

Kur mendja mirrte rrugë e ndalej në fytyrën e njomë të Xhevës, një rrënqethje e hollë ja përshkonte tërë trupin, flakë. «O zot, kur vjen ajo ditë!» pëshpëriste, thujse është duke biseduar me kend. «Pak ditë pasi të martohet nipi — shtonte me vete — do t'i them të shkojë të punojë diku larg se atje po fitojnë mjaft, e, se edhe ai duhet të shkojë. Të marrë të holla sa t'i paguajë borxhet e martesës; të hollat që do t'ja japë për harxhime. E atëhere, atëhere... Engjullësha ime. Xheva e vogël... Ajo do të mbetet pa burrë. O zot!» buzët i lëviznin si në jermi. Lëshonte një ofshamë të dridhur, niste të mendonte gjatë për çdo gjë. Përpiqej të mbante e

të qetësonte veten. Por, jo. Xheva, Xheva e asgjë tjetër... «Kadalë ja qes rrethin, mirë e mirë. Vjen dita. Ajo nis të digjet përherë e më tepër flakë, flakë... Dikur, lehtë, tinëz, mbyllemi në dhomë Vetëm unë, ajo dhe heshtja. Ajo: ai trup i njomë që ka gufuar si shtogu, trup njale të ndezur flakë, flakë e kuqe. Ushujzë e rritur, që përdridhet të thithë, të shkrihet në ledhatime... Unë: vetëm dëshirë të shkrihem në dhomën e qetë, të ndritshme. Zjarr që ka nisur të digjet herët në mbrendinë e këtij shpirti. Kështu, ne të dy. Vetëm ne të dy... I lëshojmë perdet. Qetësi e vdekur. Vetëm ne të dy. Po, po...» shtrëngonte duart njërën me tjetrën dhe vijonte të belbëzojë si i luajtur menç, që ja bën vetes qejfin nëpër male e skuta, ku e kalon natën e vetmuar.»... dridhjet e holla na e përshkojnë trupin imtë. Tevona mbesim në përqaftime të ëmbla. Dikur i them: qe, i mbylla sytë, zdishu! — dhe e mbuloj kokën me batanije. Ajo zdishet ngadalë dhe hyn në gjiun tim. Ajo truphedhur, mjaltë. Batanija e ndal dritën. Duart humbin në trupin e saj. Qenjet tona bëhen një. Shkrihen. Shpirti harron se duhet të dalë. Edhe ai humb e tret në përqafimet tona të ëmbla. Pa aguar i ndajmë përqafimet vetëm për pak ditë, se ajo nuk do të jetë e mbramja. Shumë net të tilla plot dridhje të ëmbla do t'i kalojmë bashkë. Shumë, shumë...» prapë, i shtrëngonte grushtat e djersitur. Harronte kah është nisur. Ku shkon. Pse. Tretej në fundin e dëshirës që çonte krye dhe nuk kishte forcë, për të, ta ndalë, ta shuajë. Shpalonte ëndrrën e tij të moçme. Djer-sa ja mbulonte trupin. Sytë i digjnin prej pikave të njelmta të djersës, që ja mbushnin gropat e tyre. Rishtas kthehej në vete përpiqej të mendonte për

rrugën kah ishte nisur. Ku shkon nëpër këtë vapë? Pse, vallë udhëton.? Por, asgjë nuk ja donte qejfi të mendonte. Asgjë. Dëshironte të humbë, përgjithmonë, në ëndrrën e tij. Vetëm kur i digjte lëkura prej zjarrit të diellit që kallte flakë, vinte në vete.

Shikimet i treten në minaren e xhamisë...

U ndal dhe shikoi gjatë: oborri i xhamisë, i rrethuar me mure të larta, përthekonte në gji kopshtin e gjethuar me plot pemë të çdo lloji. Por, sa më shumë që vështronte atë troç të blertë, para sysh i dilte vetëm një pip i përhimtë, që ngrihej lodhshëm kah qielli, dhe një grumbull gurësh që rrethonte gjethnajën, e cila mbyllte oborrin në hije. Në ato shikime të turbullta, xhamia i dukej si një pikë e verdhë e ndrydhur në shpatullën e verdhë të shpatinës së Brustë. Dhe — asgjë!

Merrte me mend si do të duket hoxha, shkronjat arabe dhe vizatimet e ndryshme nëpër mure. Qilimat gjithfarë ngjyrash dhe postaqitë e trasha, që oqiçët i kanë mbartur dy tri vera, pa qethë, e, që tash, njerëzit i kanë dhënë për shpirtin e këtij apo atij të vdekuri... Të gjitha ato gjëra që i mbante në mend prej ditëve të vegjëlisë, kur shkante për Bajram. Edhe hoxhën e njihte mirë. Shpesh ishte takuar me të dhe kishte humbur shumë orë në biseda të gjata. E sot, dëshironte të dinte vetëm si do ta presë ai dhe çfarë porosie do t'i japë.

Ashtu i tretur në mendime ngjitej duke u kalamendur, kurrizit guror të asaj shpatine, që e kishin trupuar, tërthori, rrugicat e holla të dhive, dhe dukej si një hije e trungut të pagdhendur, që luhatet deri në përplasje për tokë. Tani kthehet. Ndreget dhe ndërron hapat e lodhur.

Trokiti disa herë në dyert e xhamisë. Dera u

hap me zhurmë. Shërbëtori: një mjekrrosh, që i kishte sytë të sharruar në gropa e fytyra e thatë i ishte mërtisur e ngjitur për mollëza, e përshëndeti dhe ja zgjati dorën e bardhë e të thatë si krrabë kashte. Ai i tregoi se hoxha nuk rri në xhami pasi të kryhet «namazi» i xhumasë.

Smajli u drejtua kah shtëpia e hoxhës, ku, pas dy tri trokitjesh, u dëgjua rraptima e nalleve që shkelnin nëpër gurët e oborrit të shtruar. Tani e ndjente edhe një lehtësim më tepër. Nuk u dronte fjalëve të botës, se Smajli ka shkuar në xhami. Tek e fundit: «punë e madhe», thoshte ai, por, pse të fuste therrën në këmbën e shëndoshë.

9

Ditët tjera i kaloja më lehtë. I gjeja vetes punë, herë duke i ndihmuar nënës në punët e shtëpisë e herë duke kryer ca punë të vogla në kopshtin tim. Po them në kopshtin tim, se vetë e kam rregulluar që nga fillimi. E fillova herët në pranverë. Mbolla diçka e përreth e zbukurova me do lule të hershme, që tash, kanë gufuar e janë rritur sa të kënaqet syri kur i sheh ashtu të çelura për bukuri të njëmendtë. Kështu, çdo ditë, tani punoj në të: herë herri barërat e këqia, ferrat dhe disi shumë shpejt shkojnë ditët e gjata, mua më gjejnë, prorre, duke micëruar diçka në kopsht.

Pemët kanë gjethuar. Kanë lidhur fryte të mira. Bari i njomë, lulet rreth e rreth dhe ajo kthjelltësi e pastër qielli, qëndisin bukur petkun e pranverës dhe shtojnë dashurinë, që, pa përtesë ta kaloj ditën në kopsht. Këtë e bëj edhe për arsye të tjera: veten e ndjej fare të qetë dhe humbi pas këtyre punëve të imta. Në anën tjetër edhe nënës po i pëlqen kjo punë

dhe shumë rrallë më flet për qejz e gjëra të tjera, që më janë bërë halë në sy. Ajo kënaqet sa herë e sheh këtë bukuri të thjeshtë të krijuar nga duart e mia, dhe ma merr mendja se kurrë nuk frikohet se do të bëj ndonjë punë të keqe, asosh që mund të bëjnë vajzat e moshës sime. Prandaj, nëna është e qetë dhe e gëzuar. Disi, edhe është e bindur se me fjalë të këqia, si ja patë nisur, me mua nuk i dilet. Tani ajo hesht dhe gëzohet sa herë më sheh në kopsht duke micëruar.

«E shkreta unë nuk dita të gëzohem e të kënaqem në ato pak pranverat e mia!» — i them vetes shpesh, sepse këtu, njimend është me të vërtetë vështirë të plaken orët e ditëve të gjata. Është edhe shtëpia disi e mbuluar vetëm me një heshtje dhe rrallë, shumë rrallë ndihet ndonjë zë gjallërie. Po them: njëfarë heshtjeje e shurdhët, ku nuk e ndjen njeriu veten se njimend është në jetë, është duke jetuar. Kjo monotoni jete, ma merr mendja, për ne të rinjtë, është vërtet e vështirë.

Koha kalon dhe sa më shumë që vargohen ditët e shkuara aq më e padurueshme bëhem, duke pritur ditën kur do të vijë edhe Halili. Shkolla e tyre mbyllet edhe pesëmbëdhjetë ditë, e, deri atëherë, po prini fati e baba nuk e dha fjalën për mua, mund të shprej se shpëtova. Jo pse mund të vijoj shkollën kund, por Lili do t'i flasë babës dhe besoj se do të ma zgjedhë një vend dhe djalë ku të mund të jetoj me pak brenga e halle. Po them me pak sosh, se lumturia ime ka përfunduar me atë ditë që u ndava nga shkolla.

«E shkreta unë — përsërita edhe një herë me vete — nuk dita të kënaqesha në ato pak ditë sa isha në shkollë» — kështu i them vetes shpesh. Por, shumë rrallë dëshiroj t'i dëgjoj këto fjalë, sepse, aty për aty,

ai vlim i rrëmbyeshëm i përmallimit, m'i këput këmbë e duar dhe mbetem si e molisur në vend.

Tani së voni pata vendosur t'u iki të gjitha atyre që më mundojnë kot së koti. Sa e sa ditë pasi u mbylla në shtëpi, shikoja gjatë grumbujt e nxënësve, që ktheheshin nga shkolla. Të gjithë i njihja. Por disi nuk e kishin ngjyrën e atyre ditëve kur në mesin e tyre ishim edhe na, pak më të rritur, klasa e tetë. Dhe ja, tani shumë rrallë e kujtoj shkollën, shokët e shoqet, dhembjen time të hershme.

Kështu një ditë, shumë ditë, në heshtje...

* * *

Smajli u lëshua lodhshëm në janat e butë, e pak pak, nisi të bëjë zhurmë uji që vlonte për çaj në «samovarin» e argjentë. Ai fshinte fytyrën e djersitur dhe përpiquej t'i largonte të gjithat t'u ikte të këqiave, të këndellej sado pak prej asaj tretjeje të humbur.

Pas pyetjeve dhe përgjegjeve të rëndomta dhe një copë kohe të shkuar, Smajli e këputi heshtjen:

— Hoxhë efendi, ta kam mësy me ni lutje!

Hoxha, që e dinte mirë se çfarë lutjeje ishte, lëpiu buzët dhe i ra me dorë mjekrës së bardhë e të krehur mirë. U drejtua këmbëkryq dhe ja kapsiti sytë fytyrës së Smajlit të djersitur. Një mendje i thonte që të ketë, këtu, kujdes, pasi e njihte mirë atë se çfarë konopi është, por, prap, i gëzuar që i kishte ardhur në dorë, se «helbete» i gjindet hoxhës diku. Dynjaja devër...

«Unë për ty — ti për mue! Kështu o konë gjithmonë!» — pëshpëriti hoxha në heshtje, me droje.

— Hë, hajrli koftë? — pyeti hoxha.

— Hoxhë, ja kësi hovi ja kurr, e kam ni hall të madh.

— Pasha tokë e qiell o për ty, o për kurkanin. Sa t'më mbrinë kudreti, veç folë, shok Smajl! — Dëshiroi të thonte edhe diçka, por kur e përmendi fjalën «shok», disi, padashtas, u trand.

— Ni hajmali të madhe, apostafat! — shtoi Smajli.

— Vallahi ato sene nuk guxoj! — gjegji hoxha i frikësuar.

— Hoxhë, a e din zotin hak?

— Atiii j i kofshim falë! — bëri hoxha dhe u ngrit prej vendit.

— Ani?

— Nuk guxoj, Smajl, na e kanë ndalue — tha dhe lëshoi shikimin në gjunjtë e kryqëzuar, që ja kishin mbuluar fare shallvaret e gjera ngjyrë kafeje në të mbyllët. Mendja i vetoi në motet e shkuara, kur për punë të këtilla i vargonte qypat e gjalpit, të mjaltit e të pekmezit të dy tri viteve. Shikonte Smajlin si i hutuar. Dronte mos është ndonjë mashtrim i kurdisur, që çonte hoxhën në rrugën e pabesisë, të shkelte urdhërin që ishte dhënë ato ditë nga Kryesia e Fesë Islame.

«Të njoh ty si paren e kuqe!» pëshpëriste hoxha kur niste t'i mbushej mendja se ai nuk kishte ardhur për ndonjë të mirë. «Po mashtrohesh, biro — shtonte ngadalë — se hoxha nuk hin llugave, jo!»

— Ndal, hoxhë, ta çeli zemrën niherë si vllaut e tash ban si ta shihsh me razi! — i tha Smajli i mbushur frymë.

— Folë, bre Smajl, veç... — ju dridhën buzët hoxhës.

— E kam ni djalë të motrës që më mbeti e

vejë mbas lufte. Djal hastreti. Ni nip për ymyd. Asht ba marak — mente po donë me lanë për ni çikë. Vallahi, hoxhë me ma shkruie ni hajmali të fortë e me m'u ndreqë qikjo punë — tokën, gurë me guri, e jepi — falë, hoxhë! Nuk e beson, hoxhë. Mentë e kresë po don m'e lanë. Po don me u tranue, a kushedi... — tha Smajli e në mendje i vetoi qëllimi i vërtetë. Buza ju derdh pak në gaz, po e mbajti veten. Deshi të thotë: «More nipi gjen sa të don, po çka i baj zemrës teme, që don me dalë për atë fllanzë, se...», por heshti.

Dielli lëpinte majet e thepitura të brigjeve që kishin sharruar në purpurin e mbrëmjes. Smajli kthehej prej hoxhës plot shend e verë. Çdo gjë kishte marrë fund, ashtu si kishte dëshiruar. Në grushta e shtrëngonte fort hajmalinë e madhe e të mbështjellur mirë me myshema të kuqe, all. Për të i kishte thënë hoxha se veç niherë me e pa ajo çikë — meniherë ka me u kallë për atë djalë». Po, po. Pa njimend mirë ka thanë: zatën të mençmit të marrëve s'u zhdrypin kurrë...

Gjoksin e kishte shpërthekuar e mirrte frymë thellë, thuj se donte të përbinte tërë atë freski mbrëmjeje, që lëshohej mbi shpatijet e rrëpijshme.

*

— Shkunde pak atë kumbull, o Ramë! — i tha Smajli të nipit pas kthimit prej asaj dite ëndre të gjatë, që tani kishte mbetur vetëm si një cukël kujtimi që përhidhet nëpër ajër.

— Nuk po më hahen, dajë! — gjegji djaloshi, e fytyra e njomë, që i ishte mërdhezur, i shkrepëte xixa mënie të gër.

— Hajt, djali i dajës, se, gjallë me kanë, kësaj të diele të ban daja dhandërr!

— A thue vjen kësaj të diele?

— Po! Ja kam me kallë, ja kam me shti në grusht. Çka po mërzhitesh ti? — tha Smajli e mendja i shkoi te përpjekjet e kota, te mesitët, te letrat, te hajmalia e madhe, te bindjet... — Veç flaka e barutit ja mbush menden atij që ka çu kry dhe asaj kokërdhisë që po don me na u ba shkollare. — shtoi si në jermi.

— Jo, bre dajë, nuk na vyen me zor kurrnga — tha Rama, nipi i Smajlit.

— E për inati de: pasha tok e qiell ja e shti në dorë Xhevën e Rustë Rexhepit, ja vetit burrë mo nuk i tham.

— Ani, dajë, ani?!

— Kysmet kësaj të diele — ti ke me e shti në gjj: daja ta bjen në sobë. Qysh e tek, punë për mue!...

— ...!

Mbrëmja lëshohej qetë. Era e kumbullave të pjekura shkepej në të katër anët, bashkë me freskun e këndshëm. Ata u çuen. Muarën dy thasët e kumbullave, që të pjekura kishin rënë në tokë, dhe u nisën. Përftuan nëpër kopsht dhe u tretën kah shtëpia...

10

Baba si përherë me dritën e parë të ditës kishte shkuar në punët e fushës. Tash është koha për t'u mihur misri e njerëzit rendin që sa më shpejt e më mirë ta kryejnë këtë punë, që, me sa di unë, e ndihmon shumë bimën e njomë. Këto ditë ra edhe shi i mirë. Toka është e shkrihtë e, e njehta punë do më

pak mund. Baba, kur vijnë ditët e këtilla, gjumin gjumë nuk e bën. Çohet me të aguar e vjen me terr.

Njerëzit vijnë te na. Thërrasin e nuk ka kush t'ua përgjigjet. Kemi mbetur vetëm unë dhe nëna. Disa mysafirë vijnë e, pa thirrur, hyjnë në odë. Kështu ndodhi edhe dje.

Erdhën tre mësuesit dhe drejtori. . .

Vendi vend nuk më zihej duke menduar o tani, o kurrë. E dija se nuk kishte kush t'ua çonte bukën pos meje. Nëna i rrafshoi të dyzetat e kurrë nuk ka hyrë në ode pa e thirrur baba. Ai e thërriste shumë rrallë. Vetëm atëherë kur vinin dajtë. Kurse sot?! Oh, sot, më duhet mua të shkoj. Të trokas lehtas në derë. . . Ndjeja një gëzim që edhe njëherë do të takohem me mësuesit. Me cilindo prej tyre, se ata më përkujtojnë shkollën, shkollën time të dashur që nuk e pata atë fat të jem gjithnjë në gjiun e saj të ngrohtë.

Shpësoja se të gjithë kanë ardhur t'i thonë babës (edhe t'ia mbushin mendjen) se duhet, patietër, të më dërgojë në shkollë. O zot, sa herë, atë ditë, ma përshkuan trupin rrënqethiet e ëmbla, aë kurrë në jetën time nuk i kisha ndjerë të tilla! Dëshiroja që sa më parë të bëhej buka aati e t'ua dërgoja deri te dera e odës e, aty, ai që del ta marrë, padyshim, do të më treqojë diçka.

Më në fund erdh edhe koha e bukës. Shpëitova aë t'i dërgoja të gjitha afër dera, që të mund të aëndroja aty pak me shumë kohë. Kur e bëra edhe këtë, trokita lehtas në derën e vjetër të odës. Ata një herë më thanë: «Hyn», por kur trokita të dytën herë, dera u hap e aty u duk vetë drejtori. Mezi e përshëndeta me një mirëdita të ngatërruar, mbasi goja më ishte terë e veten e ndjeja si e kapur në faj.

— Si je, Xhevë, si i ke hallet? — dëgjova pyetjen e tij.

Vërejta edhe një herë, për së afërmi, fytyrën e gjatë e të vrugët të drejtorit që, aty për aty, më përkujttoi shkollën dhe tërë atmosferën e saj. Një ndjenjë si gëzim i përtrirë më pushtonte flakë, bashkë me të skuqurit e hovshëm, që ma vërshoi fytyrën, të cilën, po ta prekte një dorë njeriu, do t'i pëlçiste gjaku në faqet që prapë kishin gufuar.

— Mirë, mirë, shok drejtor! Po ju, si jeni, a po lodheni? — përgjegjja dhe pyeta disi pa ditur as vetë çka thoj, por ashtu vetvetiu.

— Ai mori sofrën dhe disa nga gjellërat. Por nuk vonoi e doli prapë. Mbylli derën e odës dhe shikoi anash, dronte mos ndodhej kush afër.

Unë kisha mbetur si e shtangur, pështetur në mur, dhe shikoja e skuqur, turpshëm. Kush i gjallë nuk ndihej pos bisedës së mësuesve, në odë, që shtruan drekën.

— Ti, Xhevë, ke qenë nrxanëse e zellshme, e dëgjueshme e mbi të gjitha shumë e mençme, filloi drejtori. Menjëherë më shkoi mendja se kjo ditë vërtet do të jetë e bardhë për mua, andaj e dëgjoja me vëmendje. — . . . Unë të kam dashur shumë, por atëherë ishe nrxanëse e ime dhe nuk kam mundur ta them këtë! — shtoi ai dhe, pasi mori frymë thellë, vazhdoi: — Në qoftë se më jep fjalën se nuk i thua kuit asgjë po ta jap këtë letër. Merre, lexoje me vëmendje, e së mbrami shqyeje copë-copë, ose digje. Pasi ta lexosh dhe të mendosh gjatë kthema një përgjigje të shkurtë, qoftë vetëm me po ose jo! — përfundoi ai, e fytyra i nxihej si fëmijës që nis t'i zbulohet gënjeshttra e nuk di ku t'ja lidhë kryet gabimit.

— Këtë letër për babën? — pyeta e hutuar më-
gë nuk dija se çka të thoja e as çka të bëja me të.
Madje e shtyrë nga ajo dëshirë e zjarrtë, që drejtori
t'i shkruajë babës për shkollimin tim, dëshiroja t'i
di sa më parë të gjitha. Por ai më ndërpreu:

— Për ty, Xhevë! — tha shkurt dhe hapi derën
e odës. Shikoi edhe njëherë drejt në mua, më një
sy që shprehte edhe lutje edhe qortim dhe shtoi:
— Lexoje me vëmendje dhe digje.

Letrën ma lëshoi në dorë, e me tjetrën, që
mbante pak rezen e hapur, e çeli derën dhe hyri
brenda.

Letrën e shtrëngoja në grusht dhe shikoja derën
ku pak më parë rrinte i mbështetur drejtori. Më du-
kej se po e shihja ashtu të kërrusur e kokëtullac,
që fliste pandalur duke ju dridhur buzët, thuajse
përgjigjej për ndonjë krim. Në të parë m'u duk shu-
më i afërt dhe zemërmirë që i jam kujtuar unë dhe
gjendja ime. Mendoja se ky do të ishte shpëtimtari
im, ndonëse kam vërejtur qëkur se në qëndrimet e
tij ka shumë pak gjëra të mira e të mbara. E edhe
më pak fliten fjalë të mira për të.

U ktheva e dëshpëruar, që letra, nuk duhej t'i
binte në dorë babës. E kjo tregonte fare qartë se
nuk duhej pritur ndonjë të mirë nga ajo letër. Por,
i humburi në shkretëtirë — thonë — mashtrohet
edhe pas cicërimës së zogut e fishkëllimës së erës:
duke kujtuar se ata do ta shpëtojnë. Prandaj thashë
«Ndofta më porosit të iki!» dhe shpejtova të hyj e të
mbyllem në dhomën time.

Ky mendim më ndihmoi aq sa e shihja duke u
tretur e fashitur, dalngadalë atë vel të turbullt që
kishte vërshuar gjakun tim. Shikimet më kthjello-
heshin dhe tërë kjo që ndodhi, më dukej si një ën-

dërr e shkurtër, që lind e fiket në një çast, e pas i mbetet vetëm kujtimi që shuhet.

Tash sa ditë një trazim fare i vogël më shqetëson, aq sa dridhem e tëra dhe vështirë e mbaj veten. Ja, edhe tani, që u ula afër dritares, me atë letër të ndrydhur në grusht, njëmijë e sa ndjesi, sa të hidhëta e sa të ëmbla, përshkojnë trupin tim kryq e tërthor. E sytë, megjithatë, nuk i ndaj nga rreshtat e shkruar bukur (secila germë është e skalitur për bukuri!), që nga fillimi vijnë:

«Xhevë e dashur,

Nuk di se si do të të dukem kah t'i lexosh rreshtat e kësaj letre, shkruar përngutë e ndofta edhe e padëshiruar prej teje, por, që, i shtyrë prej një dëshire të hershme dhe një detyre, Aq sa mundem due të përviqem të të ndihmoj dhe ja, lexoje me vemendje dhe së mbrami humbia qjurnat. Po them kështu, se këtë herë dua të tregoj një dëshirë time të kahershme, që zë fill qyshse ie ulur në bankat e shkollës, si nxënëse. Që atëhere m'u bë pikë në zemër ajo bukuri që flakëronte në fytyrën tënde, në sytë e tu, Xhevë e dashur».

Më ra në sy një terr i dendur. Asajë nuk shihja. «Cka do të thotë kjo?» — pyeta e habitur. Nuk munda ta frenoja veten, ta lexoja letrën gjer në fund. Zatën. këto ditë, çdo gjë që ngjante me mua, më dukej habi e madhe. Vetë jeta më dukej habi e krijuar me mieshtëri, që pas çdo hapi të detyron të mendosh gjatë për atë që e jeton.

«Do të doja — vijonte letra — që si vajzë e dëgjueshme të më dëgjosh edhe kësaj radhe. Ti e di fare mirë se unë njimend të dua dhe nuk ta kujtoj të keqen. Prandaj edhe këshilla ime niset prej këtu, prej dëshirës për të mirën tënde...»

Nuk po dua të të them vijoi mësimet më tej, sepse fati i vajzave tona, më duket, është i lidhur asaj dëshire, që, sipas mendimit tim, nuk është edhe për t'u lakmuar. Çka i duhet shkolla femrës sonë, pashë nderin? A është e mundur që ajo të bëhet nënë, apo amvisë e mirë duke qenë mësuese apo ushtruese e çfarëdo profesioni tjetër? Unë edhe po t'i kisha edhe njëqind vajza të tjera, beso, kurrë nuk do të mendoja ta shkolloja ndonjerën prej tyre. Prandaj me gjithë dëshirë e pa qëllim të keq, të këshilloj edhe ty, që të heqish dorë nga ato mendime, po qe se je duke humbur kohë kot, duke menduar për kurrgjë. Ta ndëgjosh babën tënd dhe porosinë time. Flaki menç dokrrat e Halilit, se ai është i ri e akoma kokën e ka shtalb. Ai shumë pak ose fare nuk di të gjykojë për jetën dhe rrugët e mbara që të ndihmojnë të depërtosh në të.»

Këtu, vërtet u mbështoll fare lëmshi i mendimeve. E lexova edhe një herë prej fillimit, por asgjë nuk më sqarohej, pos pësjtjellimit të fjalëve e frazave që flisnin, gjoja, për jetën dhe pikëpamjet e shëndosha për të.

Më vinte ta hidhja letrën në shportë, por e zezë dita që më duhej t'i përgjigjem... E çfarë mund të

them pa ditur se përçka bëhet fjalë? Dashur e pada-shur më duhej ta vijoja më tutje:

«Të kisha këshilluar pra, që, pa një pa dy, të vendosësh për këtë që po të them. Nipi im, Rama, një djalosh i moshës sate e ka ndër-mend që t'i çojë mesitët. Ai është nipi im. Të ka parë ty dhe i ke pëlqyer tepër. (Ndofta e njeh edhe ti!) Është ky fat i mirë për të dy, sepse që të dy jeni të rinj, të njejtë, e para jush gjendet rruga e mbarë për një ardhmëri të lumtur...

Xhevë, ti në fillim turpërohesh të më tregosh drejt, por e di se je vajzë e mençme, që di të mendosh dhe të gjykosh drejt e mbarë, aq më tepër kur këtu priten këputas rrugët për të ardhmen tënde të bardhë a të zezë. Çka do të thotë se turpi këtu, në këtë rast, nuk duhet të ketë vend. Mendo mirë e mirë, e tëvona, pasi ta ndash mendjen prej të deritanishmes, si fëmijë që ke qenë, tregomë: po ose jo! Unë pres vetëm fjalën tënde dhe puna është e kryer. Por, ki kujdes, se fatin, njëmend e ke në dorë, dhe po të gabosh, pastaj nuk i dhimbesh kujt!»

Vetëm tani e kisha punën fare të qartë. Mendimet e Smajlit (tash më vjen keq ta përlyej emrin drejtor, se ky do të jetë i vetmi, besoj i këtillë), dëshirat e tij «për të mirën time» lajthimet e gjertanishme dhe ato në letër. Të gjitha këto më dhanë një pasqyrë të plotë të qëllimeve të këtij njeriu.

Megjithatë, më falni: më kujtohet atëherë, kur u emërua drejtor. Rendte poshtë e lart; kudo e shihja duke prishur ose mbjellë diçka, që më vonë i

dilte tymi i zi. Kudo ja kishte ëndja të veçohej e fjalla e tij të dëgjohej me përulje gjer në tokë. Veçmas i theksonte porositë, porositë e tij të këtilla...

Më erdhi keq që në mesin tonë ndodhen njerëz të këtillë, se për të gjitha të këqiat e këtij njeriu është fajtorë vetëm koha. Ndonëse kohën po e fajësojmë shpesh va e pa va, por megjithatë duhet t'ja lëmë kohës, pasi nuk dimë kujt, shpesh nuk duam vetes... Është kënaqësi e madhe kur njeriu shikon kohën tonë, sepse, nesër, kur të lindë buka e re, të tillët flaken pa zhurmë nga faqja e së sotmes sonë.

Shënova, në përgjegje, se fjalën e fundit do ta thosha më vonë dhe dola nga dhoma ime. Dita mirrte frymë rëndë, mundimshëm.

V

Stufa ndizej. Oda ishte ngrohur e mbushur tymi duhani, që mbështillej me blozën e trerëve të nxirë. Rusta ishte mbështetur në ballë të oxhakut fare i vetmuar, si shumë net të tjera, vetëm me heshtjen e tij të prajshme. Rrudhat në ballë i ishin palosur më dendur se kurrë, thuajse atë mbrëmje donin të rrëfenin për të gjitha motet e shkuara në turbullirën e tretur, që në fytyrën e tij la vetëm një lëkurë si lëvore të djegur të ngjitur fort për eshtrat e thata.

Thithte thellë tymin e duhanit dhe luante me kokrrat e tespihëve. Herë-herë, ato kokrra, i shtrëngonte fort në grusht dhe tretej larg, larg ndër

monte... Andej kah çojnë çastet e vetmisë së këtillë. Andej kah valëviten lazdrueshëm valët e kujtimeve, që kanë ngelur të vakëta në kthinat e qeta të shpirtit të shqetësuar. Andej tretet Rusta; harron zhurmën e lehtë e të vakët të zjarrit që ndizet, odën e qetë e të shurdhët! vetminë që pik në zemër rëndë, rëndë si kokërr plumbi. Harron vetën e mbështetur në vend të madh! harron... Kujtimet luajnë edhe nëpër fytyrën e tij. Enden nëpër atë lëkurë ngjyrat e shpesha, që rrëfejnë fare kthjelltas se ku janë duke prekur fijet e kujtimeve.

Kujtimet e thernin hollë. Ai i mbushte mushkëritë tym duhani. Shikonte diku pa cak dhe gjithnjë me droje se mos e tradhëton krenaria e fortë e lotët t'i rrjedhin nëpër fytyrë duke rrëshqitur e djegur...

«Dy, tri, katra... tup e përmbysë. Dhe — vetëm mall, lot e dhembje!» pëshpëriste në heshtje. Fërkonte fytyrën e tharë dhe derdhte shikimet në zymtësinë e odës.

— Babë, a lujmë ele sonte? — tha një çupurrak, që hapi derën me zhurmë, lazdrueshëm.

— Mule, te baba, shpejt, shpejt! — hapi krahët. Rusta thua jse e priste vocrrakun t'ja largonte mendimet e hidhëta.

— Iha, sa pluhun, shumë pluhun!... — fliste vocrraku duke e shkundur pluhurin që i ishte ngjitur nëpër rrobe.

— Vetun erdhe?

— Vetun, vala, shpejt!

— Nëpër terr?

— Iha, unë nuk tutna hiç!

Vocrraku hapi krahët dhe ju hodh në krahëror. Rusta e përqafonte ngrohtë me të dy duart. E

shtrëngonte. Nuk mund ta ndante prej përçafimit. Dëshironte tërë natën ta kishte ashtu. Ta përçafë ëmbël atë syth të njomë, se vetëm në përçafimin e tij, i dukej, tërë ai mulla i rëndë, që ja rëndonte frymëmarrjen, shkrihej e humbiste gjer në mosqenje. Tretej dikah pa kthim dhe ja lehtësonte atë shpirt të lodhur. I dukej se ishte duke përçafuar me mall të jatin, vëllanë, që tanimë edhe ngjyrën e fytyrës gati ua kishte harruar. I dukej se shihte të vetmin vëlla, që është ulur në anën tjetër të odës dhe bisedon me te. Tjerr penin e hollë të kujtimeve që koha e ka mbështjellë në lëmshin e saj të ngatërruar, me harresë.

— Qysh dojmë me lue sonte? — pyeste vocrraku e duart e vogla e të holla i endte nëpër rrudhat e thella të plakut. Ja ledhatonte ballin e regjur dhe rrudhat e shpeshtuara e të sosura në diell e acar. Luante me ato lugje të ballit, që kanë lindë duke shënuar çdo dhembje shpirti e hallkë të ndërruar kohe, për të ngelur të paperënduara deri në këputjen e atij trupi prej mali e dhembjeje, prej të gjithave që quhen jetë.

— Babë, ti je mrrolë?! — vërente vocrraku dhe luante në prehërin e tij, por disi mendueshëm, me droje.

Ora e madhe e murit binte rrallë.

Rëndë.

Oda sharronte në pellgun e heshtur, në qetësi.

Kujtimet ikën larg, larg, deri në atë natën e kobit, deri në atë...

*

... Errej ajo natë e zezë.

Retë e rënda e të murrme tërhiqeshin rrëshqanas mbi thepat e kodrinave. Përdheset e imta të

fshatit, që dukeshin si këpurdha të murrme, u fashitën në dendësirën e errët. Ndihej vetëm rraptima e kokrrave të mëdha, që reshnin tokën.

Rrufetë prenin terrin dhe zhurmën e kokrrave të akullta, kokrrave të mëdha...

Ndriçohej për një çast, vetimthi çdo pëllëmbë e tolrës së thatë. Dhe krisma të forta. Bubullima shurdhuese, që dridhnin muret e liga.

Në një çast, flaka e rrufesë hyri e zjarrtë në dykatshen e Rustës. Këputi dritat e fitilaqeve të vogla. Errësoi e mbylli çdo skutë me erë të kallur baroti. Rusta ndezi një fije shkrepse dhe shikoi fëmijët, që kishin rënë në gjumë. Shpejtoi në dhomën e vëllait, por gati ju muar fryma prej një ere të rëndë.

— Azem. Azem... — klithi me zë të çjerrë.

Në dhomë qetësi e vdekur. Nuk dëgjohej kush i gjallë.

— Azem, vëlla, Azem! — ofshani e në shpirt ju këput diçka e dashur, e hidhët dhe ja mbushi helm tërë trupin.

Në duart e Rustemit, trupi i të vdekurit lëshohej si i këputur. E shtriu në shtrat, pa lëshuar as më të voglin zë.

Klithjet e thekshme të grave dhe vaji i fëmijëve të frikësuar u përziën me zhurmën e breshërit dhe të dallgëve të asaj furtune të fortë.

Të gjithë u mbodhën në dhomë.

Të hutuar, secilit, vaji ju lidh nyje.

Drita e zbetë e fitilaqit luante lazdrueshëm nëpër nurin e vrugët të fytyrës së Azemit.

Trupi i shkalizur, palosur rëndë, dukej më i pashëm se kurrë. Fytyra e gjerë vinte duke humbur

ngjyrën e kuqe. Buzët e lëngshme, që prore për-
typnin vetëm mahi të ëmbla, nisën të brydhen.
Sytë e gështenjtë humbën nën qepallat e rrëzuara,
e blenjtë e flokëve, të lëshuar gjer mbi vetullat
gjysmëharkore, i ishin shkrumuar në flakën e rru-
fesë. Në atë flakë, që me një vijë të shkrumët ja
kishte mbështjellur trupin e njomë.

Fqinjët e mbushën dhomën. Rusta, ulur afër
fytyrës së nxirë të vëllait, i priste me një hije të
rëndë. Me fjalë të shkurtëra. Pa lot.

Mordja endej hajnisht nëpër terr. Nëpër zhur-
mën e furtunës. Dy sytë e zezë të Azemit dhe gju-
ha e trashë, lëvizën edhe njëherë dhe u palosën të
plumbëta në trupin e shtrirë.

Në trupin e njomë. Të vdekur...

*

— Babë, a lujmë? — pyeste vocrraku.

— Po, baba, shtroje tabllën! — gjegjej Rusta.

— Me të mujtë, a mi jep dy llakuma?

— Pesë t'i jepi, po ti mue?!

— Gjashtë, babë!

— Ku i merr?

— Në dalap. Iha, aty ka shumë.

Loja shtrohej në odë. Vocrraku fitonte. Pakot
e llokumeve i rreshtonte si vagona treni. Ai nuk di
se ka pasur tjetër babë. Atëherë ka qenë në bark të
së ëmes, e cila, pas lindjes së tij, nuk u martua
më. Mbet ta rrisë atë syth të njomë, që luan laz-
drueshëm. Që humb në lojë e mahi, çdo natë, në
prehërin e Rustës, prehërin e dashurisë së tij, gë-
zimit e jetës.

Shpesh nuk shkon të flejë me të ëmën. Mbetet

në odë me plakun, që kur vocrrakun e merr gjumi, ja lanë faqet e buta me puthje. E puth sa e sa herë dhe shtrihet pranë tij i këputur dhembjeje e malli. Tërë natën e përçaf vocrrakun e fjetur. Vetëm emrin ja përmend rrallë (Edhe vocrrakun e quajnë Azem!). Disi, me të shqiptuar këtë emër shprush kujtimin e asaj nate të zezë. Po. Vëllanë e pat dashur...

Prej atëherë kur mordja piku prej qielli dhe ja mori të vetmin vëlla, Rusta mezi ngrihej t'i kryente ato pak punë sa t'i mbajë ata krymbtha të mos vdesin urie. Të mos fiket e mbyllet me therrë votra e tij. «Me zor nuk po u vdiska!», murmuriste në vete, sa herë nuk mund të përmbahej, i mbushur mall për vëllanë e vetëm që shkoi, vdiq, atë natë...

11

Tash sa ditë, Feridja, vjen dhe sjell lajme të ndryshme. Gati çdo gjë që ndodh në fshat ajo e di mirë dhe për të gjitha flet gjatë. Por dje ishte vërtet shumë e prekur. Sa çeli derën, pa përshëndetur fare, tha:

— E zezë dita, mori Xhevë!

— Pse, çikë, çka u ba? — pyeta e hutuar, pa ditur se për çka ishte fjala.

— Po dojshin me të dhanë në Barinë të Ultë!
— tha ashtu e mbushur frymë dhe mezi shqiptonte fjalët, që e kishin shqetësuar aq, të paktën ajo dukej e tillë.

— Ku e dijte?

— Dje erdh baci Selim. I kallxojke gjyshes dhe e pyeste për atë katund, mos din gjë.

— Ani?

— Baci Selim e pyeste e asaj së ngratës ju mbushën sytë lot.

— Fort vend i keq koka, a?

— Në koftë qysh tha gjyshja mos ma keq!

M'u kujtua kur thonte baba: «Kur të vjen një e mirë, të mirat tjera vijnë me të pa e t'i len të gjitha të këqiat e veta!» Dhe — buzëqesha. Zatën, çka kisha të bëj tjetër? Vetja më dukej si një barkë e mbytur në rrëmbimin e valëve, që nuk din për mëshirë, për lot e dhembje.

— Sa isha aty, ata nuk folën shumë. Po kur dola dhe dëgjoja prej dhomës tjetër, mësova të gjitha imtësitë për atë katund! — shtoi ajo.

Unë, prapë, heshta. Dëgjoja fjalët e saj. Tërë kjo më dukej një ëndërr e keqe, prej së cilës nuk mban mend asgjë, pos një hidhësirë që ta vërshon tërë trupin.

— Mos u mërzit, Xhevë, — tha prapë Feridja.

— Kanë thënë për ne: «kafshatë e dreqit jemi!»

— Më dhimbesh, oj motër, se mue edhe ma zi më truqoi dreqi. Po çka kem me ba. Krahë nuk kemi. Fjalën kush s'na e merr për thumb. Plas e kris. Vajtoje veten për së gjalli, në rininë tande! — dhe ja plasi vajit.

Nëna na gjeti në dhomë të ulura, në lot.

Mezi mbërrijti të na ndajë prej përqaqimit, prej atij përqaqimit të ngrohtë, ku na lidhnin lotët dhe dhembjet tona, fatkëqia.

Vonë u ndamë. Ajo shkoi duke më porositur që të mos mërzitem, e vetë dëneste aq sa tërë krahërori i gufonte, thujse donte t'i dilte e t'i ikte deri në re, pakthim në qenjen e saj, në të cilën çdo ditë derdhet nga një grusht vrerë e helm i hidhët.

Ndeza dritën dhe u bëra gati t'i shkruaj Lilit. T'ja them të gjitha ato që ndodhën brenda këtyre ditëve në familjen tonë, që deri tani zgjohej dhe binte në gjumë pa ndonjë ngjarje të madhe. Po, të them edhe këtë: im atë, si gjithherë, nuk ua ve veshin fjalëve të huaja. Ai gjithmonë përpiqet me mish e shpirt që punët e veta t'i kryejë sa më parë, kurse nëna, si rëndom, e heshtur, kryen cikrrimet e vogla që e rrethojnë e që i duhet t'i kryejë përditë në shtëpi. Disi, ajo natyrë e qetë e babës, ka kaluar edhe te ajo. Kështu, pos Qamilit e Azemit, që herë-herë mbushin shtëpinë me zhurmë, nuk ndihet kush i gjallë. Cingrrimet e rralla të enëvet dhe gjërave të tjera, më duket janë të vetmet, që shtëpisë sonë ja japin ngjyrën e gjallërimit, ngjyrën e të jetuarit të dikujt.

Ja, pra, në këtë qetësi të jashtme, përpiqem të thur sa më bukur, më rrjedhshëm, letrën time për Lilin. Lili ka tre muaj që nuk ka qenë në shtëpi. Ai tani vërtet do të jetë përmalluar për të gjithë ne, por çka të bësh? Shkolla kërkon të mësoh, se për burrëri janë vendet e tjera. Tani, Lilin nuk e le ndërgegjësja të kthehet kokulur, i turpëruar.

Nata po ikën, e unë vetëm mbishkrimin e kam vu, por po vazhdoj tani:

«I dashuri im vëlla,

Qyshse mora letrën tënde, çdo ditë, mendja më rri vetëm te ti, atje në qytetin tuaj. Dëshirova të të shkruaj menjëherë, por ditë pas dite, shumë sosh shkuan, e mbeta gjer sot...»

Pushova pak. Mendova gjatë për rreshtat që do të vijonin tani dhe si me drashtje nisa të vazhdoj fillin e letrës, që më shumë më mashtron se mbetet besnike e qëllimit tim.

«Vërtet klasën e kreva, po çfarë dobie, Lil? Tani sa ditë enden pa ndalur fjalët: se jo do të më fejojnë këtu, jo atje, e zemra rreh si e zogut të zënë në grusht. Nuk di kah do të më përplasi fati në këtë vorbull të turbullt, që më ka vërshtuar?! Nuk di, por edhe të dija, çka? Çka kisha mund të bëj? Asgjë! Unë këtu, më duket se jam e tepërt, e padëshiruar prej të gjithëve dhe secili do që të lirohet prej meje, thujse u rëndoq në krah.

Shumë net i treta boshe duke menduar kot për vete. Për të nesërmen time. Për ditën që, ndofta për mua, nuk do të agojë kurrë. Po, i dashuri vëlla. Po. Mendoj gjatë për të gjitha, por çdo ditë më fiket nga një shpresë që më mbante të gjallë, më bënte të jetoj edhe një ditë, t'i err orët e gjata. E tani ja, në këtë moment, nuk më ka mbetur asgjë, të cilën do ta doja, asgjë që do t'i duhej këtij shpirti të lodhur. Herë-herë mbetem si dru i thatë në mes të rrugës, apo aty ku ndodhem, vetëm pse nuk di çfarë të marr në dorë, kah të nisem më parë.

Në çdo hap më ndjek një hije, që ngjall të këqiat, dhe më duket se në çdo hap më pëshpërit për të nesërmen time që, po përsëris, ndofta nuk do të lindë fare. E edhe po të agojë ajo ditë, për të tillat si unë, mua rrezet e atij dielli do të më gjejnë të stru-

kur diku në një kënd të brigjeve tona duke ulur në djersë e lot veten dhe gurët. Po. Gurët e tokës sonë. Gurët e fatit të keq, që etërrit tanë i vunë në vend të zemrave dhe kurrë, kurrë nuk do t'u mbushet mendja se në heshtjen tonë të mbytur kumbojnë gjëmë të rënda. Gjëmë e vaj për fatin tonë, fatin e këputur në lule prej duarve të tyre.

Letrën e zgjata tepër, Lil, por, beso, në germat e këtyre rreshtave është zemra dhe dhembja ime. Po i tubove të gjitha këto që i shkrova, në një, do të formonin vetëm një dhembje, prej kah lindën dhe u varguan në rreshta të gjatë. Kjo është dhembje e thënë, ashtu si mund të rrëfej unë, apo rrëfim i shkurtër, i një së vërtete të hidhët».

Me të përfunduar letrën, m'u duk, se e tërë dhembja ime u mbështoll disi në mesin e rreshtave dhe iku prej meje. Të tillë e nisa për rrugë.

o o o

Në odën e Kadri Mehës u mblodhën burrat e Barinës së Ultë. Shtruan kuvendin gjatë, por fjala vetëm sillej nëpër odë e kërkush nuk mund t'ja lidhë kryet kund. Dikur Kadriu shkrepri:

— Ky asht kuvendi i mbramë që ju kam thirrë, o burra. Çika e Rustem Rexhës, që ke folë për djalë tem, i muer udhtë. Unë mbeta i lig. Mbeta i paftyrë. Mbeta i shkelun. Sot ju thirra edhe niherë me ndie fjalën e juj, se pa vllazni as në xhenet nuk kam qef me shkue.

— Ta ndiem pej teje, qysh e ke sosë me ja

lidhë kryet kësaj, o Kadri? — tha një burrë, që i kishte rrumbullaksuar të dyzetat e bishtat e mustakëve të hollë i preknin gati në mollëzat e faqeve.

— Unë e kam nda temen. Dy djemtë e mi, bashkë me mu, kem m'i ra në shpi Rustem Rexhës. Deri sot s'a dalë kush me lue me ftyrën teme e as tash e mbas s'ka me lue kush. Vallahi, i gjallë me kanë ja kam me kallë e shkrumue me rob e fëmi, ja fjala ka me shkue në vend! — tha Kadriu e një hije e zyrtë i përftonte nëpër ftyrën e gjerë e të prerë.

— O Kadri Meha, nesër asht e shtunë e çika e Rustës bashkë me të vllain vjen në shpi. Pra, nesër mbrama kah pika e natës, ti vetë i treti, bashkë me mue, po i bimë mbrena: ja e grabitim, ja e kallim — shtoi Selimi, që tani dy ditë mat e ç'mat rrugët me pleqtë e këtij fshati.

— Po bani e s'erdhën? — ndërhyri një plak.

— Erdhën e s'erdhën, le të bahen gati edhe dy tjerë. Po krisi pushka e banë gjaqet, dy vetë, atë natë. fill e në sheher. Si ta ban zoti sabah, motër e vlla me i palue në tabut. Kjo nuk asht punë veç e Kadrisë, po na ka shkue ftyra tanë katundit — tha dikush nga fundi i odës, që ishte mbushur plot pezëm e vrer.

— Moni, more burra, për ni grue me dhanë mashkuj: dikan me hanger dheu e dikan me kalbë burgu. Vallahi hiç mbarë nuk jini tu punue e, e bani çka të doni! — shtoi dikush me një zë të për-vajshëm, si në lutje.

— Qysh po thue, Kadri Meha? — ndërhyri Selimi.

— Unë e thashë temen: ftyrë asht kjo. Lojë nuk ka. Nuk pinë kafe nër gju Kadri Meha, për sa

t'i punon gishti në manzere të kuqe, jo, jo, qebesë,
o burra, jo!

Heshtja ra rëndë.

Të gjithë u shikuan ndër sy. Fjalët u këputën.
Dikujt ju lidhën nyje, i mbetën pa thënë.

Të nesërmen, kah mbrëmja, u nis togu i burrave
ve prej Barine.

Ishin shumë. Hijerëndë!

Në ato fytyra të zbeta dukej se kanë lëshuar
rrënjë gurët e brigjeve, rrasat e mërtisura dhe dorë
e zezë e tokës sonë, që futi në zemrat e krijesave
që i ushqen, dëshirën për ta ndalur vrapin e kohës;
dashurinë për të zezën.

Ecnin të menduara hijet e pjellës së gurit.

Hijet që humbnin zikzakeve të malit si fantazma
të zeza, fantazma kobi. Fantazma të marra, që
ishin besatuar me gurin, me brigjet, me tokën; të
verbojnë, të vrasin veten në lule të ballit.

Ecnin të parët e togut hijerëndë, pa fjalë.

Në heshtje gjuheshin me shikime. Në heshtje
kuvendonin me male, me gurë, me brigje, me vore
reza... Ecnin të parët e togut...

Të mbramët e togut si bishti i ndrydhur i gjarpërit
zhagiteshin ngadalë dhe mendonin: «Erdhën
e s'erdhën... Po. Erdhën e s'erdhën, le të bahen
gati edhe dy të tjerë. Po krisi pushka e u banë gjaqet
dy vetë, atë natë, fill e në sheher. Si ta ban zoti
sabab, motër e vlla me i palue në tabut. Kjo
nuk asht punë veç e Kadrisë, po na ka shkue ftyra
tanë katunit...»

— Bacë, bacë — pëshpëriste një djalosh, më i
riu në tog, — bani krisi pushka me shkue në sheher,
a?

—Po! Ban vaki nuk qillon çika aty, ban vaki ndizet pushka, ku me dijtë...

— A mujmë me i gjetë, shehri asht i madh?!

— E din Ferizi. Feriz!

— Hoja, bacë!

— A e din mirë ku e kanë «stanin» klysht e Rustës?

— Po thue për Halilin e Xhevën?

— Po de, po!

— E di, mirë bile!

— Koftë qashtu. Po kërsiti pushka, aty dihet qe hajr nuk ka. Na kem me qindrue deri në ma të mbramin fishek, e ju, pa çelë drita me mrrie në sheher. Motër e vlla me i palue. Mbas pushkës së parë meniher. Mës t'u habit flaka e barutit.

Prapë ra heshtja kobzezë.

Të mbramët e togut e muarën detyrën e ve.
Të parët e kanë ditur moti...

12

— Mos u mërzit, motër! — tha Feridja, që hyri në dhomë e mezi fliste nga një ngashërim, që i ishte mbledhur në fyt.

— Pse, Feride, çka u ba? — pyeta e habitur.

— Të kishin dhanë! — tha ajo dhe mbuloi fytyrën me të dy duart, thujse turpërohej që ma thonte këtë.

— Çkaaaa?...! — klitha si e çmendur.

— A dijte...? — pyeta nëpër lot e dënesje.

— Në Barinë, tha ajo gjithashtu e larë në lot.

Prapë vaji. Asgjë pos lotëve e dënesjeve, që mbështilleshin me ofshamë të rënda. Ofshamë të shpirtit të rënduar për të qarë e për të vajtuar që

nga djepi e gjer në varr. Ofshamë e mallëkime edhe për lindjen, fatin, jetën e pajetuar... Jetën e drejtë në lëkurën tonë të regjur në mjerime.

Nëpër atë vaj e dënësje dëgjova zërin e vëllaut, që sot me trenin e hershëm, kishte ardhur. U përpoqëm t'i fshijmë lotët, por ata të mallëkuar na ishin reshur dhe rridhnin pa ndalur.

— Paska ardhë Lili! — tha Feridja.

— Fshiji lotët, motra jeme! — i thashë.

Ajo u mundua të qetësojë veten dhe mua, por një ngashërim i paspjegueshëm kishte ra në zemrat tona dhe nuk dinte të ndalur.

Dikur, në dhomë hyri Lili. Nuk e kisha parë moti. Shumë net kisha ëndërruar për dukjen e tij, në çastin kur do të vijë prej qyteti, por, qe, ai m'u duk si çdo herë tjetër, i njejtë. Vetëm fytyra e vogël, e skuqur nga djersa dhe vapa e ditës, dukej më e dashur se herëve të tjera. Përndryshe nuk kishte ndërruar asgjë: po ata sy e vetulla të zeza, po ata flokë të lëshuar në të majtë, po ai trupshkurtër...

Në fillim ishte i qeshur, por kur i vërejti dëngat e lotëve në fytyrat tona, disi u mrrol dhe na shikoi me habi.

— Xhevë, — tha — tërë ditën po qan, a?

— Jo, Lil, kush të tha?! — përgjegja dhe u mundova të buzëqesh. Por gjersa zemra qan e rënkon, buzëqeshja është dënim i keq dhe njerinë e bën qesharak. Ai e vërejti këtë, por nuk bëri zë.

Feridja shkoi e na mbetëm, për një çast, vetëm në dhomë. Shikimet i ndërronim pa thënë asnjë fjallë. Dikur ai pyeti:

— A ka gjë të re?

— Po! — i thashë shkurt. Më vinte diçka si turp si droje t'ja thosha troç atë që ndodhi. — Më

kanë fejuar! — dëgjova pëshpëritjen e buzëve të mia.

Ai buzëqeshi.

— Ani de, për hajr! — tha dhe nuk i ndante sytë prej fytyrës sime.

Në shpirt ndjeva se u këput diçka hidhët, dhimbshëm. Sytë i kisha ashtu të lëshuar përdhe dhe ndjeja shikimet e Lilit, që nuk i ndaheshin fytyrës sime. «Kaherë e kam pritë këtë ditë, e..!» mendova, por mendimin e këputa në gjysmë, me shpresë se Lili mahitej. Por, mahitë në çastet e tilla, ishin vërtet të padëshiruara dhe të hidhëta. Disi nuk e kishin ngjyrën e mahive të rëndomta, që thuheshin herëve të tjera, për të qeshur. Tani, ato ishin të rënda, më shumë më bënin të qaj.

— Xhevë, mos u mërzit. Pasnesër shkojmë në qytet. Do t'i japësh provimet. Të shkëlqyeshmit po i pranojnë pa provime, por duhet përpjekur...

— Lil, mos bën hajgare! Po sheh mirë se si është puna e... Po të doje të më çojë në shkollë kishë ardhë më herët.

— Unë po të them do ta vazhdosh shkollën! — tha ai.

— Po... — thash turpshëm.

— Punë e madhe, kryeje shkollën e mandej, si ta merr mendja:

— Bëhen gjaqet, Lil!

— Flaka i daltë. Në dash shkollë, qe. Po s'deshe, urdhëro kah ta merr mendja. Mjaft ma duke i rru-dhur krahët, dreqi e marrtë.

— Oh, bre vëlla! — klitha më shumë në bren-dinë e shpirtit se sa me fjalë. Në mua u lidh diçka nyje. Diçka e keqe dhe tepër e rëndë, e pathënë me fjalë, kurrë. Për këtë fjalë kisha tretur net të tëra

pa pikë gjumi. Kisha mallkuar lindjen, djepin që më rriti. Kisha vajtuar veten, për së gjalli, si e luajtur, ditë me radhë. Dhe, qe tani, ku erdhi minuti im aq i dëshiruar dhe unë, po unë vetë, nuk mund të them as po as jo! Nuk kam forcë të këpus prej buzëve të ngurta asnjë fjalë të vetme. Çka t'i bëj babës sim të plakur, që s'është mësuar t'i «mirret» fytyra? Çka t'u bëj gojëkëqinjve, që nuk prajnë kurrë? Çka t'i bëj gjarpërit të Barinës, që u fola për të? Jo, jo! Jam plotësisht e paaftë të them çkado qoftë. Asnjë fjalë nuk lind e plotë, nuk tingëllon e gjallë në mua.

— A ke menduar për këtë? — më pyeti Lili, që vërente hutimin tim, tretjen e humbur.

— Po! — i tregova drejt.

— Ani? — shtoi ai.

Për shkollë, kam pasë vendosë!

Lili u gëzua, më përqafoi dhe më uroi.

o

Vera, tok me punët e saj të shumta kaloi, disi pahetueshëm. Shumë qetë e pa trazime. Punonim bashkë me Lilin në fushë e çdo kund. Kudo e vetmja biseda jonë ishte shkolla. Nuk di si mund të bëhet kjo: vera shkoi e asnjë ditë nuk më rrodhën lot për asgjë. Mendoja rrallë për ditën e ndarjes, për ditën kur duhet t'i la lamtumirën fshatit, shtëpisë.

Ikja tinës babe më mundonte vazhdimisht, por një ditë e luta Lilin që të bisedojë me te. Të përpiqet ta bindë, e po u pajtua ai, për ne, do të jetë shumë më lehtë. Kështu edhe ndodhi. Baba u pajtua, por duhej të ikej natën, gjoja pa leje të tij, që të nesërmen të mundë t'i thotë botës se: «Koha është fajtores!...»

Këtu po e shënoj fjalën time të mbrame. Në fletoren time që më shumë është ujitur me lot se me ngjyrë. Po u jap fund kujtimeve të mia, që të mbesin vetëm për mua — shenjë e të gjallëruarit me lot.

o

(Fletorja e shënimeve të Xhevës u gjet vonë. Mbështjellur me një letër të bardhë, në librat e saj të shkollës. Në te ishin vetëm shënimet e ditëve të majit, deri kah mesi i qershorit, dhe shënimi i fundit kur iku. Autori, aq sa i shkoi për dore, u mundua t'i rregullojë!)

VI

Ditët e fundit e kishte kapluar një mundim që nuk i hiqej dot. Disi, nuk e ndjente gëzimin e viteve tjera, që kur i mbushej me drithë çdo skutë e shtëpisë, kur të lashtat ishin të bollshme dhe era e fryteve të pjekura përhapej në çdo kënd të shpatinës, Rustës i mbushej zemra hare jete dhe nuk dinte se në ç'mënyrë ta shfryjë atë valë gëzimi, që ja përshkonte edhe damarët e gjakut. Tash kishte ndërruar fare. Fliste me vete, bënte me duar sikur të kuvendonte me disa njerëz. I binte të endej poshtë e lart, pa dijtë se, dhe kthehej vetëm kur vërente kllapinë që e shtynte në shkallën e pavetëdijes. Grumbujt e misrit dhe të groshës, që kishin zënë lëmën, i shikonte thuajse janë grumbuj

gurësh e ferrash që nuk ja tërheqin vëmendjen askujt.

Atë mbrëmje mbyllte bagëtinë në ahra dhe mendonte për Halilin dhe Xhevën, për barinsin dhe të bijtë e tij, për... Njëpër mendje i vlonin bisedat e gjata të kuvendeve, që zgjatnin deri në orët e vona të natës në odë të burrave. Ta masë e ta shohisë me dorën e kanunit. Secilit t'ja ndajë të vetën bashkë me një copë të kanunit, që fut turinin edhe në zgavrat e gurit dhe nuk lë vend pa ndrydhur prenë e vet...

Për të i kishte ftuar dy fqinjët e tij, kohanikë të Rustës, ta mësojnë mirë e mirë si duhet folur kur të mblidhen rishtas burrat në çergë, që fjala t'i zinte vend e të pranishëmve t'u mbushej mendja se, njimend, koha është fajtores e jo Rusta që është plakur e lodhur.

Në oborr e ndali e shoqja:

— Valla, bre njeri, çka po thonë hallku, zoti na ruejtë!

Ai e shikoi gjatë. Deshi ta shajë, t'i flasë keq, por, kur vërejti fytyrën e saj të brengosur, që i ishte mërtisur si qiell vjeshte, u pendua. Brenga e së shoqes, që nuk i tereshin sytë, natë as ditë, kaloi edhe në Rustën.

— Po çka po thojshin, bre? — pyeti shkurt.

— Dikush kish thanë se po do me na e grabitë cikën ai që ja kemi dhanë fjalën. Dikush për nipin e Smajlit e... — fjala ju pre në vrushkullin e lotëve, që ja vërshuan fytyrën e tharë.

— Qy, qy! Veç çikaq, a? Mshilni dyert e shpisë, se kollaj bahet! — tha dhe u nis kah oda.

Në odë, me dy fqinjët, shtroi një bisedë të leh-

të për të gjitha ato që fliten se do të bahen edhe ato që mund të ndodhin.

Nata i përtypte orët shpejt...

Prej oborrit u ndjenë do klithje të qenit, që po i zihej fryma. Rusta rrëmbeu pushkën dhe mësyni derën, por e ndalën fqinjët e shqetësuar. Të gjithë u bënë gati...

Minutat pikonin rëndë. Ndërroheshin shumë ngadalë. Oda u fundos në kthetrat e qetësisë së shurdhët. Ndihej vetëm kumbimi i gjakut, që rrihte hovshëm në damarë.

Rusta ishte mbështetur për muri dhe shikonte nëpër një frangji të çelur drejt me dyert e shtëpisë. Ju duk se rrezet e hënës i mbështollën do hije që u përziën nëpër oborr, por heshti.

— Shtërgonju, burra, se oborri asht rrethue!
— tha Fejza, që shikonte nëpër kënd të dritares së madhe.

— Në anën e poshtme janë paluar pesë hije!
— tha dikush duke pëshpëritur.

— Besa edhe në anën e epër pashë diçka! —
shtoi tjetri, pa u kthyer kah shokët, që ishin shndërruar në sy e veshë.

— Kadalë, çka po bajnë, shyme dritën! — tha Rusta dhe shikoi mavzerin, që e kishte mbështetur në dritaren e vogël pa qelq.

Minutat shkonin zhag...

Ora e murit ra tri herë.

— Njani po shkon kah... shejo! — tha Fejza që dalloi qartë njerinë që shpejtonte i kërrusur kah dyert e mëdha të shtëpisë.

Rusta bëri të mbështesë faqen në pushkë, t'ja këpusë hapat asaj hije, por dy krisma të forta tra-

ndën qetësinë e natës me hënë. Hija u përplas duke u rrokullisur oborrit...

Qentë uluritën.

Tërë fshati gjëmoi dhimbshëm.

Prej dy anëve të oborrit u ndezën edhe shumë pushkë të tjera. Oborri u mbush flakë e tym baroti. U ndëgjjuan zëra të pështjellta.

Britmë.

Gjëmim e klithje...

Rusta, në odë, përplasi kah shokët një shikim plot habi. Edhe ata shikuan njëri-tjetrin. Asnjë prej tyre nuk e kishte të qartë se çka po ndodhte. E dinin, vetëm se: dikush po qet pushkë dikush po vritet, dikush shan e bërtet. Dikush gjëmon...

Pushka prani.

Prani edhe zhurma e karcejve, thuajse plumbat që plagosën qiellin, qëlluan edhe korin e tyre të pështjellët. Një qokth i friguar klithi duke rrahur krahot në kaltërinë e natës. Qentë ulurinin pa ndalur.

Dera e madh e shtëpisë, që në shikimet e Rustës dukej si një greminë e gjerë nuk u hap fare. As Rusta me fqinjët nuk e hapën derën e odës, gjersa vetoi drita e automobilit të policisë.

Nata pëshpëriti: «Mos u shqetësoni, fshatarët e mi të urtë. Grabitqarët ja vodhën jetën vetes!»

o

Burrat e fshatit erdhën në odën e Rustës, një nga një. Oda u mbush plot. Të gjithë pyesnin çka ndodhi, por përgjegjet bashkoheshin me fjollat e tymit dhe humbnin në trerët e nxirë.

Të nesërmen agoi një ditë e mbyllët. Ditë e rëndë. Rusta fshinte sytë, që i dukej se po i piknin gjak, dhe shikonte diellin, që mezi ngjitej shpatit të argjentë të kupës qiellore. Puhia dridhej në le-dhatimin e qetë të gjithshkafit.

Oborri ishte mbushur plot njerëz: të gjallë e të vdekur.

Në anën e poshtme të oborrit një vrushkull i gjakut gjarpëronte gjer te turra e druve. Aty, skuqur në gjakun e ngrirë, që i kishte rrjedhur si gur-rë prej krahnorit, ishte mërtisur Smajli. Në gru-shtin e grirë i kishte mbetur shkrepça, që kishte kallur pak dushkun e turrës së druve. (Thanë: ka da-shur ta kallë veten e vrarë, t'ja humbë gjurmat ve-tes dhe turpit të tij!). Afër turrës së druve, paluar si nuse — perri, ishte shtrirë nipi i tij, Rama, dhe vrushkujt e gjakut të të dy të plagosurve që i çuan. Në anën e epërme të oborrit Selimi e Kadri Meha me të birin e kishin skuqur tokën e tharë që i kish-te gëlltitur penjzat e gjakut të vakët...

Puhia përplasej nëpër oborr. Luante. Plisat e bardhë ishin rrëzuar për toke, ishin ulur në vru-shkujt e gjakut të kuq... Gjashtë i kishte martuar plumbi atë natë. Gjashtë plisa ishin ngjyer me të kuqe. Me gjak. Puhia përkëdhelte bar e gjethe të thara. Luante me plisat e njomur në gjak. Me plisat e kuq...

Në oborr hyri një automobil i bardhë. Buria piskati rëndë. Gjëmoi toka. Dikush nxirrte të vde-kur prej automobilit.

I shtrinë, në mes të oborrit, më të mëdhenj se kurrë, Xhevën e Halilin, më të bukur se kurrë. Gja-

ku i kuq, akoma, i ngrohtë rrodhi prej tyre e sharroi në një zgërvellë të tokës së zezë.

Rusta shikoi qiellin.

Dielli ishte përgjakur.

Shikimet i derdhi në tokë; tokës i kishte rënë një hije e zymtë, hije e zezë, hija e mordes-shtrigë, që përbini terrin, e besatuar me male, me gurë, me brigje, me varre; për t'i këputur në rritë jetë, sythat e saj të njomë. Në faqen e tokës pehateshin plisat e kuq. Plisat e larë me gjak të ngrirë. Me gjakun e vëllezërve...

54529

